

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 75
(19508)

2021 чылдың
октябрь 6
среда

Хүннүң үнери — 06:40
Ажары — 17:54
Хүн дурту — 11:14

Садар өртээ хостуг 12+

Башкылар хүнүнде

ШЫЛГАРААННАРГА ШАҢНАЛ-МАКТАЛДАРНЫ ТЫВЫСКАН

Кандыг-даа эртемнерниң кан-накчызы — башкы. Бир эвес башкылар чок болза, эртем-билиг чедип алыры болдунмас. Ынчангаш башкы эртеми эң-не хүндүткелдиг мергежилдерниң бирээзи.

Октябрь 5-те Башкылар хүнүн республикага калбаа-биле демдегледип турар. Бо чылын база чаңчыл езугаар шылгараан башкыларны шаңнап-мактаар байырлыг езулалды Кызыл хоорайның башкылар билии бедидер институтка эрттирген. Аңаа ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Солаңгы Тамчай болгаш республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан чалаткан башкылар кээп киришкен.

Республиканың удуртукчузу башкыларга байыр чедирген чылыг-чымчак йөрээл сөстөрүн чугаалааш, өөредилге адырынга улуг үлүг-хуузу кириген хоочун башкыларга шаңнал-макталдарны, хүндүлүг бижиктерни, а чаа ажилдап эгелзэн, шылгараан аныяк башкыларга Тыва Республиканың Чазаның 150 муң рубль сертификаттарын деткимче кылдыр тывыскаан.

«Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атка школага 42 чыл ажилдаан Елизавета Кенден, 46 чыл дургузунда Тээли ортумак школазынга бердинип ажилдаан Марина Салчак, Кызыл хоорайның 3 дугаар уруглар садында 46 чылдарның дургузунда кижизидикчи башкы болуп ажилдаан Лидия Паршукова олар төлөптүг болганнар.

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижиин Тываның кадет корпусунун кижизидикчи башкызы Наталья Донгакка, хоорайжыткан суур Каа-Хемниң 1 дугаар школазының эге класстар башкызы Татьяна Колесниченкога, Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыгның 1 дугаар ортумак школазының эге класстар башкызы Ирина Мандан-оолга дээш ниитизи-биле дөрт башкыга тывыскаан.

ТР-ниң Баштыңының Өөрүп четтиришкин бижии-биле Сүт-Хөл кожуунун

Кызыл-Тайга ортумак школазынга 40 чыл дургузунда эге класстар башкылар ажилдап чоруур Аниса Монгушту шаңнаан.

ТАР-ның 100 чыл оюнуң юбилейлиг медальдарын Бии-Хем кожуунун Тарлаг ортумак школазында 48 чыл күш-культура башкылар чоруур Александр Тугжу болгаш Эрзин суурнуң 2 дугаар уруглар садының эргелекчизи Аяна Сайды алганнар.

2020-2021 чаа өөредилге чылында РФ-тиң Президентизи В. Путинниң шаңналы дипломарны республиканың 5 шылгараңгай башкызына тывыскаан. Ол дээрге Улуг-Хем кожуунун Чааты ортумак школазының география болгаш биология башкызы Айлаң Дажы-Даваа, ТР-ниң аграр лицейинин математика башкызы Любовь Карыма, Республиканың күрүне лицейинин математика башкызы Оксана Кравченко, Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Ната-

лья Куулар, Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазының физика болгаш информатика башкызы Сайзана Монгуш олар-дыр.

Кызыл кожуунун Кур-Чер ортумак школазының физика болгаш информатика башкызы Чингис Тюлюш деткимче алганынга өөрүп четтиргенин илеретти:

— Дээди өөредилге черин доозуп, дипломну алгаш, ол-ла чылын школаларга ажилдай берген аныяк башкыларга, биске, Тыва Чазак деткимче 150 муң рубль акшаның сертификаттарын берип турарынга өөрүп тур бис. Башкылар хүнүн бир дугаар демдегледип турарывыс бо. Биске солун болгаш өөрүнчүг-дүр. Материалдыг ачы-дуза дээш, ТР-ниң Баштыңы Владислав Товарищтайович Ховалыгга өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен. Башкы эш-өөрүмге шуптузунга байырлалывыс-биле байырымны чедирдим.

Шаңнал алган төлөптүг башкыларның бирээзи Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга ортумак школазының эге класстар башкызы Аниса Монгуш база өөрүшкүзүн үлешти:

— Хей чылдар дургузунда үзүк-соксаал чокка школага эге класстар башкызы болуп ажилдадым. Чаш ажы-төл өөредип чораан ажылывысты Тыва Чазактын үнелеп турары өөрүнчүг-дүр. Школаны доостурган өөреникчилеримниң аразында алдар-аттыг эртемденнер, артистер, спортчулар, чогаалчылар дээш черле кымны чок дээр, шуптузу бар. Башкыларның чымыштыг ажил-ижин үнелеп, шаңнап-мактап, бистиң хей-аъдывысты көдүрүп чоруур даргаларывыска өөрүп четтиргенимни илередип тур бис. Башкы коллегаларымга байырлалывыс таварыштыр байырымны бодумнуң өмүнээмден чедирип тур мен.

Айдың ОНДАР.
Александр ЕНЗАКТИҢ
тырттырган чуруктары.

Кыска медээлер

ДОЛУ ТАРЫЛГАНЫ 80 АЖЫГ МУҢ КИЖИ АЛГАН

Республика чурттакчыларының ортузунга тарылганы дүргедедири-биле, өске регионнарда ышкаш, тарыткан ажилдакчыларны деткиир, азы өртөктүг белектер ойнаашкынын чорудар санал кирген.

Чаа коронавирус халдавырынга удур тарышкын талазы-биле Тыва Россияда 42-ги черде. 2021 чылдың октябрь 1-ге чедир улуг кижилерниң 80 хуузу, азы 165,7 муң кижиге тарылганын бирги кеззэн алган. Декабрь 1-де тарышкынның долу курузу доостур ужурлуг. Ону доозар кур-лавырлар четчир, октябрьның эгезинге чедир 184,5 муң кезек вакцина келгенин Росхергеллхайгааралдың регионда эргелели дыңнаткан.

ЧОЛААЧЫЛАРГА КИЧЭЭНДИРИГ

Тывада, Хакасияда болгаш Красноярск крайда федералдыг трассаларга айыыл чок чорукту хандыраы-биле, 389 тускай техниканы мөөңзэн.

Оларның 76-зы Тывада, а 42-зи Хакасияда. Амгы үеде 10 ажыг муң тонна дусту, 79 муң куб.м. элезинни, ол ышкаш 84 ажыг тонна элезин-дустуг холуксааны белеткээн.

Оперативтиг хыналданы болгаш хүлээникчи организацияларның ажылын уштап-баштаар сорулга-биле «Енисей» орук эргелелинде дежурный диспетчер албаны хондур ажилдап турар.

АГРОУЛЕТПҮР ПРОГРАММАЗЫН ДЕТКЭЭН

Россияның көдээ ажил-агый сайыды Дмитрий Патрушев Тываның агроулетпүр комплекзинин шапкын хөгжүдөр программаны деткээн. Москвага сайыт-биле ужурашкан соонда, программаны федералдыг ведомствонун специалистери-биле кады катап көөрүн Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг демдегледэн. Беш чыл дургузунда ол программаны боттандыраарынга 17 млрд ажыг рубль хемчээлдиг саң-хөө херек, ооң иштинде федералдыг бюджеттен — 9 млрд рубль, республика бюджетинден — 1 хире млрд, бюджеттен дашкаар дөстөрдөн — 7,5 млрд рубльди хаара тудар.

ХӨМҮР-ДАШ ӨРТЭЭН ӨСТҮРГЕНИ ИЛЕРЭЭН

Чамдык кожууннарда хөмүр өртээн өстүрүп алган садып турар таварылгалар илерээнин Республиканың Одалга болгаш энергетика яамызы дыңнаткан. Бай-Тайгада — 3400 рубль, Бии-Хемде — 3600 рубль, Таңдыда — 3000 рубль, Улуг-Хемде — 3220 рубль, Эрзинде — 3800 рубльга садып турган. Бо неделяда Тыва Республикада Тарифтер албаны, Иштики херектер яамызы, Федералдыг үндүрүг албаны өртөктер талазы-биле хажы-дышкын кылып турар сайгарлыкчыларга хамаарыштыр хемчеглерни алыры-биле, рейдилерни чорудар.

ЧАҢГЫС ХОНУКТА 59 ААРЫГ КИЖИ ИЛЕРЭЭН

Октябрь 5-тиң байдалы-биле, эрткен хонукта 59 аарыг кижилеринген: 23 – эр, 36 – херээжен чон. Хар-назы аайы-биле көөр болза, 17 харга чедир – 14, 18-49 хар аразында – 25, 50 хардан 64 хар аразында – 13, 65 хардан өрү назылыг 7 кижилер. Кызыл хоорайда – 22, Ак-Довуракта – 1, Бай-Тайга кожуунда – 1, Барыын-Хемчикте – 1, Чөөн-Хемчикте – 5, Кызыл кожуунда – 11, Сүт-Хөлде – 1, Таңдыда – 12, Тес-Хемде – 3, Эрзинде – 1, өске черден келген – 1 кижилер.

Эрткен хонукта 16 кижини эмнелгелерде чытырган. Кызылда 306 кижилер эмнелгелерде чыдып эмнедип турар. Оларның 276-зында аарыгны лаборатория бад-тыкаан. Аарыг кижилерниң 31-и бичии уруглар, 18-зи иштиг херээженнер. 66 кижиниң байдалы аар, аарыының байдалы ортумак 240 кижилер бар. 18 кижилер аппарат дузазы-биле тынып чыдар. Дегдирген 20 кижилер амбулаторлуг эмнээшкнде. Шак-ла ынчаар аараан 238 кижилер – стационарда. Эмнелгелерде белеткээр 450 орунның 32 хуузу хостуг.

Call-төптөрже эрткен хонукта 696 кийгиртышкын кирген. Кадык камгалал яамызының лабораторияларына 358 ПЦР шинчилелди кылган. Covid-19-ка дужааган 223 анализтиң харызын смстер-биле тарадып дыңнаткан.

2021 чылдың эгезинден октябрь 5-ке чедир 220 кижилер хамчыктыг аарыгның хайындан элекке амы-тынындан чарлып чоруткан. Бо аарыгның кырындан сезон-нуг грипп, ОРВИ аарыглары база өөскүп турар. Боттун кады дээш харысалгалыг болуп, камгалал тарылгаларны эртип алыры кажан-даа артык звес.

165720 санныг чурттакчы чонның 80 хуузу чаа коронавирууска удур тарылганы алыр ужурлуг. 109185 кижилер бирги тарышкынны, а долу курсту 83945 кижилер алган.

Бистиң корр.

Тываның Баштыңының ажил-албаны

РОСГВАРДИЯ 5 ХАРЛААН

ретти. Бистиң эрлеривис ылап-ла кан-дыг-даа даалганы күүседип шыдаарын көргүстүлөр.

Регионнун айыыл чок чоруун ханды-дырар дээш, кады ажилдажылгавыс күштелдирер бис" — деп, Владислав Товарищтайович түңнээр.

Мерген АНАЙ-ООЛ.

"Росгвардия чаа-ла 5 харлап турар-даа болза, хей-ниитиниң айыыл чок чоруун болгаш корум-чурум хандыарар быжыг болгаш бүзүрелдиг күш апарган" — деп, Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг социал четкилерде бодунуң арынында демдеглээр.

"Бөгүн Национал гвардия шериниң Сибирь округунуң командири, генерал-лейтенант Николай Дмитриевич Марков-биле ужураштым. Николай Дмитриевич бисте республика-биле, регионда гвардия кезээ-биле амы-хууда таныжып алыр дээш, бир дугаар келген. Ооң-биле ажылывыстың кол угланышкыннары болгаш кады-ажылдажылгавыс дугайында сүмелештивис.

Росгвардияның тыва дайынчылары албан-хүлээлгезин канчаар күүседип турарын СОБР болгаш ОМОН дайынчыларының өөредиг-белеткелден көрдүвүс. Бистиң тускай шеривис бедик мергежилдиг профессионалдар деп чүвени бодум караам-биле көрдүм. Кандыг-бир террорист оларның ажылын көргөн болза, ол кижилерге боо-моңгу аннырының бетинде муң катап боданыр

ужурлуг. Ону көөрге, киноларда террористтерни узуткап турарындан безин артык кадыг-шыңгы.

Өөредиг-белеткелдин киржикчилеринге генерал өөрүп четтиргенин иле-

НААДЫМГА БЕЛЭЭ – БЕШ КӨВҮРҮГ

Төп шериг округунуң инженерлиг кезээниң шериглери 2021 чылда республиканың Наадым байыр-палынга кончуг эки белек кылган.

Олар Тываның Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожуннарының чурттакчыларына база малчыннарына стратегтиг социал-экономикиг ужу-дузалыг беш автоорук кижилерин рекордтуг хуусаа иштинде кылып дооскаш, республиканың эрге-чагыргазына дамчыдып берген.

Чайның үш айының дургузунда 50 ажыг шериглер чедери берге кожуннарга, тактиканың тускай өөредилгезин эрттирбишаан, көвүрүглери кылган.

Тываның Алтай Республика-биле кызыгаарының кезээнде Бузугун деп арт чоогунда, ылавылаарга, Кызыл-Хая автооруктуң Мөген-Бүрен хемни кежер участоктарында үш көвүрүгнү тургускан. Көвүрүглериң эң узуну Шортан-Хая деп черде. Ол үш хос черлиг болгаш 54 метр

узун хемчээлдиг, ийги көвүрүг — Терек деп черде, ооң узуну 36 метр, а үшкүзү — Көдүрер-Даш деп черде, ооң узуну 18 метр.

Көвүрүглериң тудуп турганының дугайында подполковник Фарид Абдразаков мынча дээр:

— Үш ай дыка дүрген эрте берди. Бис чайын чедип келдивис, а Мугур-Аксынга август айда соок дүжүпкен. Харыл-заа-биле бергедээшкннер доктаамал турду, ынчалза-даа бойдустан чурумалдыг каас-чаражы, даглыг черниң арыг агаары бүгү таарымча чок чүүлдерни дуглапкан. Малчыннар дыка ажылгыр кезээ чон болду. Көвүрүглери тудупкан болганда, оларның бергедээшкннери шийтпирлеттинер, аъш-чем аймаа, кыштаар ыажын, хөмүр-дажын эккеп алыры-биле, кожун төвү болгаш Алтай-же барып аргыжып болур.

2020 чылда суггур чаыстарның уламчы-

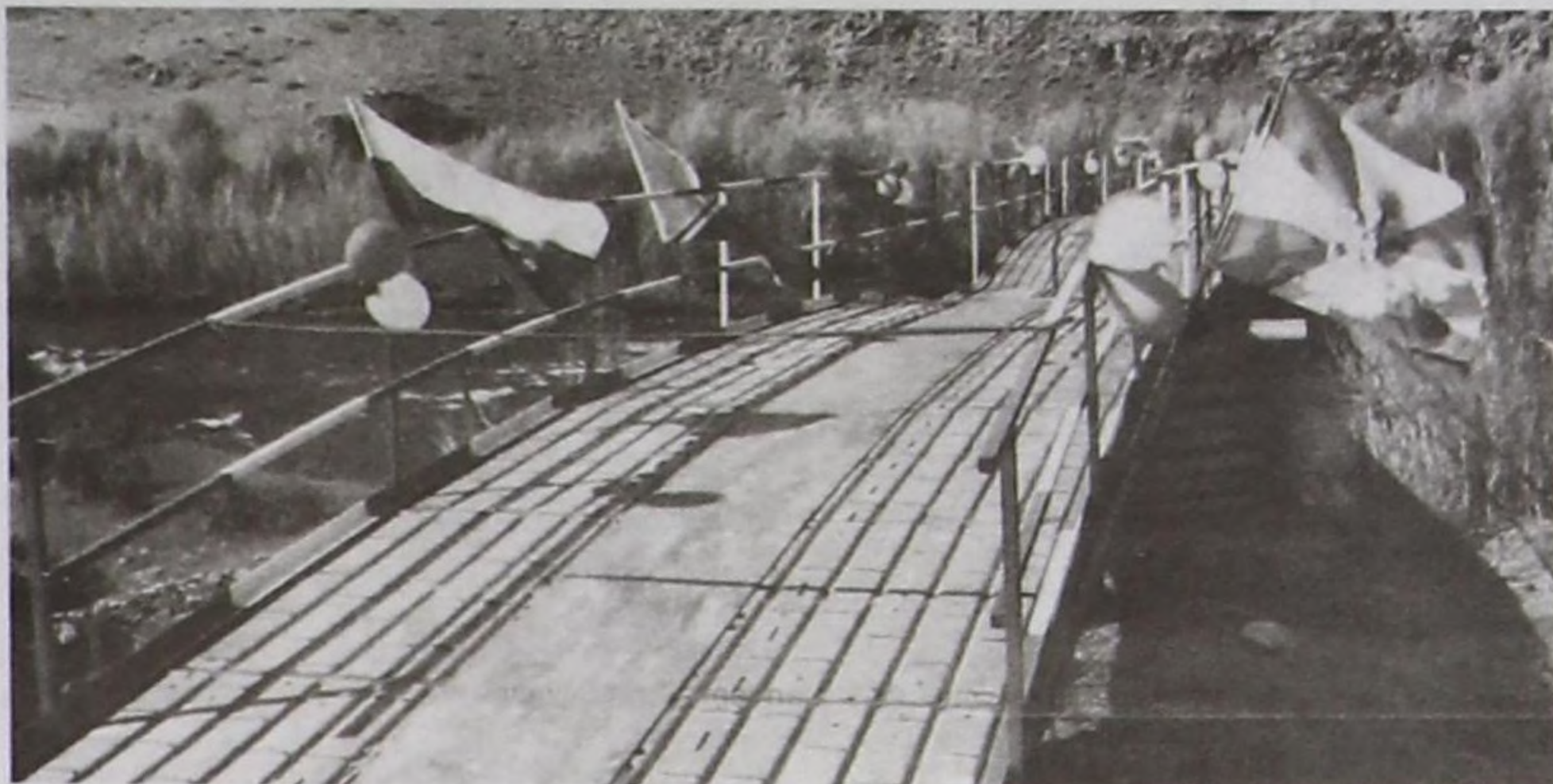
лап турганындан Өвүр кожунда Чыргаа-кы — Элдиг-Хем автооруктуң ийи участогун үр үрөп каапкан турган. Саглының Ортаа-Халыын хем кезээнде кижигни часкы үр алгаш барган. Өвүр кожунга 20 метр узун көвүрүглериң чайын үш ай иштинде кылган.

Тываның кижиглеринге көвүрүг кылырда, 20 хире инженерлиг техниканы ажылгаан: бульдозерлер, экскаваторлар, автокраннар. Оон аңгыда, МТ-55 деп аар көвүрүглериң чазып каан кезектерин Төп шериг округунуң авиация шериниң бригаданың составында Ми-26 вертолет-биле дажылап чедирип турган.

Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгунуң шийтпириниң, көвүрүглери кылырда, шериглериң база кожун чагыргаларының демниг ажылының ачызында алды муң мөңгүн-тайгажыларның база Саглы суурнуң 800 чурттакчызының транспорт аргыжылгавының бергедээшкннери шийтпирлеттинген. Ылаңгыя чыварлыг соок болгаш узун кыштың бүдүүзүндө ол дыка чугула чүүл-дүр.

«Тываның чонунга Төп шериг округунуң Кызыл туктуг Кенигсберг-Городоктуң 12-ги аңгы гвардейжи инженер бригаданың гвардейжилеринден. 2021 чылдың август» деп бижиктиг граниттен кылган тураскаалды шериглер Саглы суурнуң чоогунда бирги көвүрүг баарында тургускан.

Тыва Республиканың шериг комиссариады. Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Экономика

БОДУВУСТУҢ УУРГАЙЫВЫС...

Хөмүр-дашты Тываның “кара алдыны” деп адап, ону казып тыпканындан улам байыыр бис деп чурттапчы чонну сургап, аңаа бис бүзүрөп турганывыс совет үе-даа турган. Ындыг бүзүрөлгө барымдаа – хөмүр-даштың өртээниң чииги. Чүге дээрге хөмүр-дашты казып тыварынга карылгаларны күрүнө дуглап каар болгаш, хөмүр-дашты канчап садып алыр чоор деп “баш аары” совет үениң кижилеринге турбаан.

Тываның бойдус үүжезинин эң хөй казымал байлаа – хөмүр-даш. Чүгле шинчилеп тодараттыг курлавыры безин, 2002 чылда медээлер-биле алырга, 20 миллиард тонна. Республикада хөмүр-даш курлавырын шинчилээри уламчылаан тудум ооң хемчээли улам көвүдээри чугаажок. Бо хире хөй хөмүр-даш курлавыры Тываның чурттапчы чонунга чүү хире үеде четчир хире-дир!

2018 чылда Тывада хөмүр-даш компаниялары 1,7 млн тонна хөмүр-дашты казып алган. Ол-ла чылдың январь – ноябрь айларда 446 муң тонна хөмүр-дашты үндүр саткан, ооң өртээ 56,64 миллион доллар.

“Тыва даг-руда компаниязы” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин чүгле 2020 чылда ажилдап алган акшазы 1 миллиард 344 миллион рубль, арыг орулгазы – 207,1 миллион рубль.

Мындыг медээлерни, сан-чугагаларны массалыг информация чепсектеринден билип алгаш, “кара алдын” кырында олурар Тываның чурттапчылары хөмүр-дашты олар чүге аар өртек-биле садып ап турарының, Хакасиядан хөмүр-дашты кири сөөртүп эгелээнинин чылдагаанарын хүлээп көөр хөңнү чоктар.

“Тыва даг-руда компаниязы” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин казып ап, садып турар хөмүр-даш өртээ Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның күженишкени-биле бо чылын чиигеткени хөмүр-даш хереклекчилеринин хөй кезинге улуг өөрүшкү болган. Ынчалза-даа чамдыктарына шүүдел болганын демдегледип каары артык эвес.

Хөмүр-даш өртээ чиигээрге, чурттапчы чон хөй хөмүр-дашты садып алыр дээш, Каа-Хем уургайына машина-бал-

гады-биле дүн-хүн чок сыңмарлажып турганнар. Хөмүр-дашты сөөртүп садып турар “сайгарлыкчылар” база оларның аразына эвээш эвес болганы чугаажок.

Хөмүр-дашты элээн аар өртек-биле садып ап болур “балдырлыг” кижилер ону “хууда сайгарлыкчылардан” дүрген садып алыр арга чок бооп, боттарының хүн бүрүде ажил-херээнден чардыгып, үе эрттирип турарына таарзынмааннар.

Хөмүр-даш өртээниң чиигээни ону садып сайгарарында четпестерни сойгалаан деп болур. Кызыл хоорайга болгаш кожууннарга хөмүр-даш складтарын бүгү дериг-херексели-биле дерип тургузар, доктааткан өртектер-биле чонга хөмүр-дашты садарының айтырыын эрге-чагырганың аңгы-аңгы деңнелдеринде каш чыл улаштыр чугаалажып келчик. Ол айтырыг, дүктүг чүве болза, тазары берген деп чугаалап болур боор.

Одаар чүүл азы хөмүр-даш складтарын тургузуп каарга-ла, элээн үе эртерге-ле хагдыгылап кааны чажыт эвес-ле болгай. Ооң чамдык чылдагаанары: хереклекчилеринин чагыгларын дүрген күөседип шыдавазы, ийи-үш катап чүдүрүп, дүжүрүп каапкан хөмүр-даштың шынары хоюг “элезин” апаары. Ынчангаш Каа-Хем хөмүр-даш уургайының бодундан азы Кызылдың Спутник микро-районда, Каа-Хем суурда “сайгарлыкчылардан”, аар өртек-биле-даа болза,

дүрген садып алганы дээр деп чамдык кижилер санап турар.

Хөмүр-дашты чайын баш бурунгаар садып курлавырлап алыр чаңчыл тус черниң чурттапчы чонунун хөй кезинде чогу билдингир-ле болгай. Ынчангаш одаар чүүл складтары чайын ажил чок артып каап, карылгага таваржып, чайгаарла сандарап турганнар. Кызылдың одаар чүүл склады чеже катап ынчаар хагдынып, эрге-чагырга органнарының айтышкыны-биле база катап ажыттынып турду.

Каа-Хем уургайындан хөмүр-дашты сөөртүп эккеп алырынга, шыгжаарынга дээш өске-даа чарыгдалдарына одаар чүүл складтарының карылгаларын дуглаар шиитпир хүлээп алдынганын Тываның Чазааның Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күөседип турар Александр Брокерт дыңнаткан. Республиканың кызы бюджединден ол база чарыгдалдар-дыр. Бо шиитпирниң алыс түңнели кандыг болуру хөмүр-даш рыногу көргүзе бээр чугаажок.

Одаар чүүл складтарын тургузар күзелдиг сайгарлыкчыларның конкурсуун чорударын республиканың Экономика яамызы чарлаан. Деңзидээш складтарның өске-даа дериг-херекселиниң өртээниң чартын дуглап бээрин конкурсту эрткен сайгарлыкчыларга яамы аазап турар.

Одаар чүүлдү сөөртүп садып турар сайгарлыкчылар хөмүр-дашты садып алырынга 1 миллион рубль чедир чээлини 2 чыл хуусаага бээринге деткимчени көргүзерин Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд чарлаан.

Одаар чүүлдү садып сайгарар рынокту өйлээр, ооң киржикчилеринге күрүнөдөн деткимчени көргүзөр талазы-биле хемчеглерни республиканың чазаа ап эгелей бергенин бо медээлер херчилеп турар-дыр.

Одаар чүүлдү садып сайгарарының рыногун республикага аайлап-даа алыр болза, хөмүр-даш рыногунда тергидекчи “Тыва даг-руда компаниязы” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилел өртектер политиказынга бодун канчаар алдынары дүвүрөңчиг.

Хөмүр-даш рыногунда Тывада тергидекчи бүдүрүлгеден хамаарышпас болуру-биле республиканың бодунун хөмүр-даш бүдүрүлгезин тургузарының дугайында бодалдарны республиканың удуртулгазы мурнуку чылдарда илередип турган. Ак-Талда хөмүр-даш тывыжына уургайны ажыдып болурунун дугайында чугаа-даа дыңналган.

Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының Хөмүр-даш институтунун эртем ажилдакчызы М.В. Писаренконун “Горная промышленность” журналга 2012 чылда үнген материалы-биле алырга, Тываның девискээринде геологтарның шинчилеп тыпканы 11 хөмүр-даш тывыштары бар. Онгажа, Ак-Тал, Арыг-Үзүү, Чаңгыс-Хадың, Сесерлиг хөмүр-даш тывыштары дээш оон-даа өске. Оларның аразындан Ак-Талдың Өдөгелдейде база Онгажада хөмүр-даш тывыштары элээн ханы шинчилеттинген. **Шаңгыр-оол МОНГУШ.**

ХӨЙ-НИИТИНИҢ ҮНЭЛЭЭШКИНИНГЕ ТӨЛЕПТИГ ЭМЧИЛЕР

“Хөй-ниитинин үнелээшкини” медальдарны Тываның кадык камгалалының төлээлеринге тывыскан.

“Хөй-ниитинин үнелээшкини” медальды Тываның бир

дугаар дипломнуг эмчизи Сергей Агбаанович Серекейге тураскаадып, Тываның кадык камгалалының тургустунарына киригген онзагай ачы-хавыязыын үнелээнинин демдээ кылдыр база алдарлыг эмчинин адын делге-

редир болгаш алдаржыдар сорулгалыг тургускан. Ук шаңналдың тургузукчузу Тыва Республиканың эмчилер палатазы хөй-ниити организациязы.

Ук медальды профессионал ажил-албанынга болгаш буянның ажил-ижинге көскү үлүг-хуузуун киригген, ортумак профессионал эртемниг эмчи сестраларына, фельдшерлерге, акушерлерге, лаборантларга азы дээди профессионал эртемниг эмчилерге, провизорларга тыпсыр.

Тываның кадык камгалал адырынга 20 чылдан хөй үлүг-хуузуун киригген болгаш бодунун ажилына мезү-шынар болгаш сагыш-сеткил талазы-биле эки шынарларын көргүзүп, профессионал хүлээлгелерин хемчээлинден эрттир күөседип чораан эмчилер шаңнаткан.

Ол дээрге Тыва Республиканың Перинаталдыг төвүнге 37 чыл ажилдаан Светлана Олеговна Чүлдүм, Республиканың 1 дугаар эмнелгезинге 20 чыл бараан болган Омак Николаевич Ооржак, Республиканың онкология диспансеринге 46 чыл ажилдаан Лариса Салчаковна Парчина, Республиканың уруглар эмнелгезинге 55 чыл ажилдаан Лидия Ивановна Волкова база Барыын-Хемчиктин кожууннар аразының медицина төвүнге 46 чыл ажилдаан Маадыр-оол Сурунович Хо-мушку олар-дыр.

Республикавыска ак сеткилдиг, шак мындыг шаңналга төлептиг, быжыг туруштуг эмчилер көвүдээр-ле болзунам. **Чыжыргана СААЯ белеткээн.**

ЧАА ТЕХНИКА НЕМЕШКЕН

Тывага чылдар дургузунда шиитпирлеттинмейн турган элээн чидиг айтырыгларның бирээзи – бок айтыры. Найысылалдың чуртталга бажыңнарының, ылаңгыя каът бажыңнарның девискээрлеринде чыылган бок хоорайның омур-хевирин үрөп, чурттакчы чонга эпчок байдалды тургузуп турар. Чоокта чаа хоорайның төвүндө каът бажыңның девискээринде бичии уруглар ойнаар шөлчүгөштө боктуң көвейин көргөш, кайгап ханмадым. Ол бажыңның девискээринде улуг садыглар бар болгаш ындыг бе, хат тарадыр хадып каапкан болду. Ол шөлгө чаш ажы-төлдү канчап ойнадыр деп айтырыг тургустунуп келир.

Чүгө хоорай иштинде эвес, а Чагытай хөл, Дус-Хөл, Хадык хөл, Улуг-Хем эри, Уургайлыг, Кундустуг дээн ышкаш Тываның улуг-биче чонунуң дыштаныр черлеринде боктуң көвейин. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, чоннуң культуразының деңгели ол хире-дир деп бодаар-дыр мен.

Бир талазында, даштыкы улуг чурттарда дег, бокту чыгаш, тускай болбаазырадыптар арга чогувуста бе? Азы садыг-саймааларда аъш-чем аймаан тускай

саазын, целлофан, пластик хаптарлыг бүдүрүп турар апарганындан бок көвүдөп турар бе? Кандыг-даа болза, бок айтырыын шиитпирлээр үе келген.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың удуртукчузу хүлээлгени түр үеде күүседип тургаш, Тудуг болгаш Чуртталга-коммунал ажил-агый яамыларын ийи аңгылаан. Ооң түңнелинде Чуртталга-коммунал ажил-агый яамызы бот башкарнып, республиканың богу-биле «демисежир»

ажылды кылып кирипкен. Ук яамы «Чүк дажыыр сервис төлевилел» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин тургускан. Ооң ажил-чорудулгазынга бир-ле дугаарында тускай техника херек болбайн канчаар.

Сентябрь 27-де 14 сая рубль өртөктүг 3 чаа техника келген. Ниитизи-биле 42 чаа техника ук организацияга ажилдаар. Оларны бичиилеп эккеп эгелей бергени бо.

Октябрь 4-те аңаа немей база чаа техниканы эккелген. ТР-ниң чуртталга-коммунал ажил-агый сайыдының оралакчызы Эдуард Күдер чаа келген техниканың дугайында тайылбырлаан:

– Организацияда кээп турар техниканы доозазын Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның болгаш «Чаңгыс демниг Россия» партиязының депутаттарының дилээ-биле РФ-тиң Чазаның федералдыг бюджетинден аңгылап бергени 1,5 млрд рубльден 282 сая рубльди Тываның Чазыа Чуртталга-коммунал ажил-агый яамызынга бок аштаар чаа техника садарынга аңгылап берген.

Удавас бок чыыр тускай аңгы полигон ажиттынар. Ол төлевилелди боттанды-

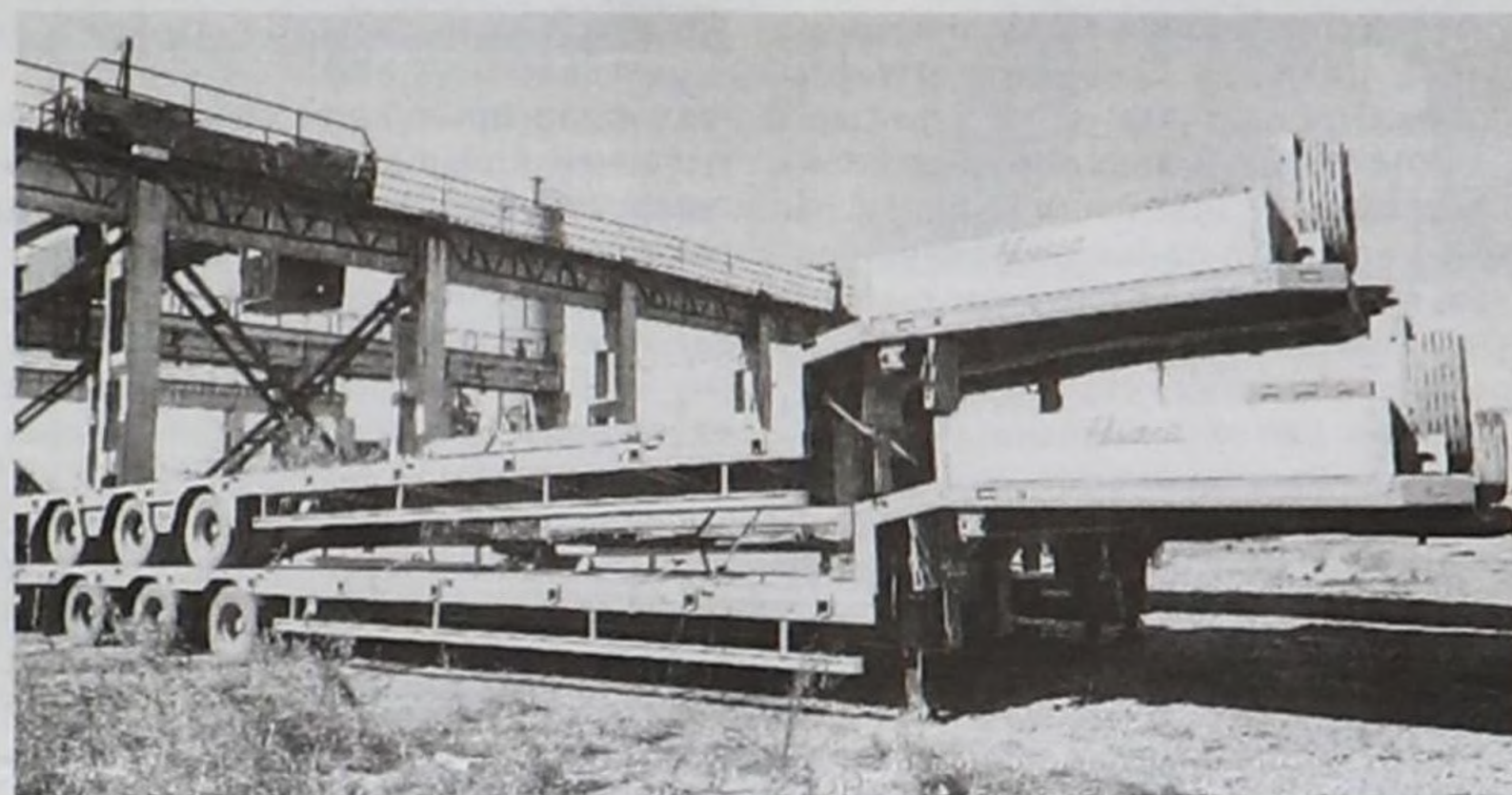
рар дээш, чогуур хемчеглерни чорудуп эгелей бердивис.

«Чүк дажыыр сервис төлевилел» КУБ-туң директору Алексей Пустозеров:

– Бо чаа ажиттыгган организация республиканың девискээринге бок аштаар. Ийи чаа «Грейдер», ийи «Погрузчик», үш «Драл» келген. «Дралдарны» улуг техника чүдүреринге ажыглаар. «Погрузчиктерни» бок чүдүреринге ажыглаар. Бо хире техника амдызында чедер деп санап турар бис. Удавас 6 самосвал келир. Бистиң организацияның кылыр-ла ажылы – республика девискээринде бокту аштаары – деп чугаалады.

Ниитилелдин чидиг айтырыгларының бирээзи – бок айтыры шиитпирлеттинип эгелээни бо. Арыг хоорайга чурттаар, арыг девискээрге дыштаныр үе келген-дир. Ындыг болбуже улуг техника-биле бокту аштап-арыглап-даа каар болза, чоннуң культуразы бедивес болза, арыг хоорайга, арыг девискээрге дыштаныры-даа болдунмас айтырыг алаар-дыр. «Бокту аштап турар чер эвес, а бокталдырбас чер арыг болур» деп орус чоннуң үлегер домаан утпаза эки.

Айдың ОНДАР.

Кандидаттың соңгулда фондузунда хөреңгизиниң киргени болгаш чарыгдаанының дугайында түңнелдиг саң-хөө отчеду

Саая Ирина Начин-ооловна № 40810810965009000015

ПАО Сбербанкның Сибирьде банкызының Красноярскиде башкарыкчы салбырының №8646

Кызылда салбыры №8591, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, б. 43

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыыжының депутаттарының соңгулдалары

Тыва Республика – Тываның (№32)

2021чылдың сентябрь 29-туң байдалы-биле рубль

Саң-хөө отчедунуң одуруу		Одуругнуң шифри	Түңү	Тайыл-быры
1	2	3	4	
1	Соңгулда фондузунга кирген хөреңги, шуптузу	10	0	
1.1	Соңгулда фондузун тургузарынга доктааттыгган чурум-биле кириген хөреңги	20	0	
1.1.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи	30	0	
1.1.2	Политиктиг партияның депшиттирген кандидатынга үндүрүп берген хөреңгизи	40	0	
1.1.3	Хамаатының эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	50	0	
1.1.4	Юридиктиг черлерниң эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	60	0	
1.2	2014 чылдың февраль 22-де үнген Федералдыг хоойлунуң №20-ФХ 71-ги чүүлүнүң, 2, 4, 8 кезектери, 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң №67-ФХ 58-ки чүүлүнүң, 6-гы кезээниң күжү-биле соңгулда фондузунга кирген акша-хөреңги	70	0	
1.2.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи. Политиктиг партияның депшиттирген кандидатынга үндүрүп берген хөреңгизи	80	0	
1.2.2	Хамаатының хөреңгизи	90	0	
1.2.3	Юридиктиг черниң хөреңгизи	100	0	
2	Соңгулда фондузундан эгиткен акша-хөреңги, шупту	110	0	
2.1	Федералдыг бюджет орулгазынче шилчиткени	120	0	
2.2	Чогуур чурумну хажыдып тургаш, кириген акша-хөреңгини дедир эгиткени	130	0	
2.2.1	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документиңизинге албан бижир медээлерни айттыпаан хамаатыларга	140	0	

2.2.2	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документиңизинге албан бижир медээлерни айттыпаан юридиктиг черлер	150	0	
2.2.3	Көрдүнген хемчээлин ажыг кириген хөреңги	160	0	
2.3	Доктааттыгган чурум-биле кирген хөреңгини дедир эгиткени	170	0	
3	Чарыгдаан хөреңги, шупту	180	0	
3.1	Соңгукчуларның хол үжүүн чыырын организаастаарынга	190	0	
3.1.1	Оларның аразында соңгукчуларның хол үжүүн чыырынга кириштирген кижилерниң күш-ажылын төлөп бээринге	200	0	
3.2	Теле-радио дамчыдар организация таварыштыр соңгулда мурнунда суртаалынга	210	0	
3.3	Периодиктиг парлагга үндүрүлгелериниң редакцияларын таварыштыр соңгулда мурнунда суртаалынга	220	0	
3.4	Четкилиг үндүрүлгө черлерин таварыштыр соңгулда мурнунда суртаалынга	230	0	
3.5	Парлагга болгаш суртаал материалдарын үндүреринге база тарадырынга	240	0	
3.6	Хөй-ниитиге массалыг хемчеглер эрттиреринге	250	0	
3.7	Информация болгаш консультация хевирлиг ажилдарның (хандырылгаларның) төлевиринге	260	0	
3.8	Юридиктиг черлер азы Россияның хамаатыларының керээзүгээр кылган өске-даа ажилдыраның, чедирген хындырылгаларының төлевиринге	270	0	
3.9	Соңгулда кампаниязын эрттирери-биле дорт харылзаалыг өске-даа чарыгдалдарының төлевиринге	280	0	
4.1	Фондунуң чарыгдааан хөреңгизиниң артынчызын соңгулда фондузунче шилчиткен акша-хөреңгиге деңештир хувааштырганы	290	0	
4	Отчет дужааган ай-хүнде фондунуң хөреңгизиниң артынчызы (банк шынзылгасы-биле бүзүредип көргүзөр), (арын 300 = арын 10 – арын 110 – арын 180 – арын 290)	300	0	

Социал айтырыглар

“УЛУСЧУ КАРТОФЕЛЬ”-ДИҢ ДҮЖҮДҮ

Республиканың чурттакчы чонунун амыдыралының байдалын экижидеринге көскү ужурудузалаг болган социал төлевилелдериниң бирээзи — “Социал картофель”. Төлевилелдин кол ужурутказы — чединмес амыдырал-чуртталгалыг болгаш хей ажи-төлдүг өг-бүлелерге картофель болгаш ногаа аймаа тарып өстүрүп алырынга дуза.

Бо төлевилелди 2021 чылда “Улусчу картофель” деп эде адаан. Ооң чүгле адын өскерттир эвес, а ооң киржикчилериниң санын көвүдөдир, картофель тарып өстүрериниң хемчээлин барык 16 катап улгаттырар сорулга салдынган.

Республикада картофельди тарып өстүрүп, шыгжап кадагалап турарынга хамаарыштыр: “Тываның иштинге картофель-биле чурттакчы чонун хереглелин бүрүнү-биле хандырып болур, боттарывыс ону четчири-биле тарып өстүрүп шыдаар, өске хереглекчилерге-даа садып болур хиревисте, ийги хлеб картофельди чүге Саян артындан сөөртүп кирип турарывыска, кезээде элдепсинип чораан мен. Тывага тарып өстүрген картофельдин шынары өскээртен сөөртүп эккелген картофельдин шынарындан эки” — деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн болгай.

“Социал картофель” төлевилелди “Улусчу картофель” кылдыр эде адааны ооң чүгле адын өскерткени ол эвес, төлевилелдин кызыгаарын алгыткан, ол чүгле социал дуза ужуру-дузалаг эвес, а республиканың чурттакчы чонун картофель тарып өстүреринге калбаа-биле хаара тударынче, кижилериниң улам ажил-агыйжы болурунче угланган төлевилел болдурган. Төлевилелдин моон соңгааргы сорулгазы өг-бүлелерниң ажил-агыйжы арга-хоргазын шимчедири, олар боттары картофель болгаш ногаа аймаа-биле хандыртынар байдалды тургузары, алызы барып өг-бүлелериниң хей кезии хууда огород дузалал ажил-агыйжы болурун чедип алыры.

“Улусчу картофель” деп төлевилел ёзугаар 2021 чылда 1978 өг-бүлө картофель болгаш ногаа аймаа тарып өстүреринге социал деткимчени алганнар. Төлевилелдин киржикчилеринге бо чылдың чазын 41 тонна 825 килограмм картофель үрезинин, 1240 хапта ногаа аймааның үрезиннерин үлөп берген. Хап бүрүзүнде морковь, свекла, огурец, кабачок, редиска, укроп, петрушка болгаш ногаан кулча үрезиннери бар. Чижээлээрге, Эрзин кожуунда 70, Бии-Хем кожуунда 220, Каа-Хем кожуунда 74 өг-бүлө картофель үрезинин алган.

Картофель болгаш ногаа үрезинин амыдырал-чуртталгазы берге байдалда болгаш хей ажи-төлдүг өг-бүлелерге чүгле үлөп бээр-биле кызыгаарлаттынмай, оларны кижигүннеринге картофельди болгаш ногааны тарырынга, ажаап өстүреринге өөредилге тайылбыр ажилын база чорудуп турган. Бо ажил “Улусчу картофель” төлевилелдин чаа шынарже көдүрүлгениниң демдээ. Чижээлээрге, төлевилелдин Бии-Хем кожуунда бо чылгы киржикчилеринге картофель болгаш ногаа аймааның үрезинин тарылгага белеткээринге, ногаа аймааның өзүмнерин тарып өстүреринге мастер-классты кожуунунуң Херэзженнер чөвүлели биле “мөңгүн” волонтерлар эрттирген. Мастер-класстың программасы делгем болган. “Социал картофель” төлевилелдин киржикчилеринге тренингини психологтар эрттирип, ногаажыны белең эвес ажилынга оларны угаан-медерелин, сагыш-сеткилин быжыктырган. Улуг арга-дуржулгалыг ногаажылар мастер-класска олурушканнарга ногаа өзүмнериниң үрезиннерин канчаар тарырын, өзүмнерни ажаап өстүрерин баш бурунгаар белеткеп каан материалдарга херек кырында көргүскен.

Көк-Хаак сумунуң Херэзженнер чөвүлелиниң идепкейлиг кижигүнү Өлзеймаа Салчак биле тус чер администрациязының социал ажилдакчызы Аяна Кара-Сал олар ногаа аймаа биле чечектер өзүмнерин тарып өстүреринге мастер-классты хей ажи-төлдүг болгаш аныяк өг-бүлелерниң кижигүннеринге организастан эрттирген. Мастер-класска олурушканнар арга-дуржулгалыг хей-ниитижи ногаажылардан ногаа аймааның өзүмнерин белеткээр, олардан бедик дүжүттү ажаап өстүрериниң чажыттарын билип алганнар.

Эрткен чазын кылып чоруткан белеткел ажилдарының түңнелдери багай эвес болган.

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамызының дыңнадып турары-биле алырга, “Улусчу картофель” социал төлевилелдин 2021 чылда киржикчилери бо күзүн ниитизи-биле “картофельдин болгаш ногаа аймааның 300 тонна хире дүжүдүн ажаап алган. Оларны аразындан картофель — 200 тонна ажи, морковь — 30 тонна, свекла — 14 тонна, огурец — 7 тонна, капуста — 29 тонна хире. Бо сан-чурагайлар сөөлгү түңнел эвес, дүжүттүң хемчээлин ам-даа санап турар.

“Улусчу картофель” социал төлевилелдин ачызында картофель болгаш ногаа аймаа тарып өстүреринге агаар-бойдузунуң байдалы шоолуг таарымчалыг эвес деп санадып турар Эрзин, Тес-

Хем, Өвүр ышкаш кожууннарда ногааны элээн хейү-биле тарып өстүрүп турар өг-бүлелерниң саны чылдан чылче көвүдөп келгени өөрүнчүг. Чижээлээрге, Эрзин кожуунда хей ажи-төлдүг өг-бүлелерниң бирээзи Софья Кууларны өг-бүлөзи эрткен чазын 50 килограмм картофельди болгаш ногаа үрезиннерин социал дуза кылдыр алган. Тарып каан үрезинин ажи-төлү-биле кады чайны өттүр кызымак ажаап чайлааш, бо күзүн 120 килограмм картофельди, 8 килограмм помидорну, 5 килограмм огурецти болгаш 8 килограмм морковьту ажаап алган. Помидор, огурец болгаш морковьту чайгы үеде чемге ажылааны база бар болгай.

Тыва үлегер домакта “Кыры шимчээрге — хырын тодар” дигени ышкаш, “Улусчу картофель” төлевилел чүгле социал дуза эвес, күш-ажылчы кижизидилге, ажи-төлдү ажил-ишке чаңчытыларының эки оруу дээрзин Софья Владимировнаны өг-бүлөзиниң үлегер-чижээ көргүзүп турар-дыр. Бо база “Улусчу картофель” төлевилелдин база бир дүжүдү-дүр.

“Улусчу картофель” төлевилелди боттандырып чорударынга бир берге чүүл — огородтарда картофель болгаш ногаа аймааның суггарылгазы. Эң ылаңгыя суг ханы чыдар черлерде чурттакчы чонун суг-биле хандырылгазы берге дээрзи билдингир. Чижээлээрге, Тожу кожуунуң Тоора-Хем суурда Новая, Оолак кудумчуларда туткан бажыңнарны кудуктары чогу билдинген. Ол бажыңнарны чурттакчылары 500 — 1500 метр ырак черде кудуктардан суглап турганы илерээн. Чүгле чаңгыс бо чижектен безин алырга, “Улусчу картофель” төлевилел чидиг социал айтырыглар-биле тудуш дээрзи илдең-дир.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгны ажил-чорудулгазынга деткимче кылдыр федералдыг бюджеттен келген 1,5 миллиард рубль акшаның күсели-биле суурларда колонкалыг кудуктарны кылып турар. Бо чүүл келир 2022 чылда “Улусчу картофель” социал төлевилелди боттандырып чорударынга база ажыктыг болуру чугаажок.

Күзүн ажаап алган дүжүттүң чамдызы кышкы үеде ханы эвес подвалдарга ирип-чыдып, ажыглалдан үнүп калыр болгай. Картофель дээш өске-даа ногаа дүжүдүн ханы погребтерге чидириг чок кыштадыр шыгжап болур. Көдээниң чурттакчыларының бажыңнарының хей кезинде погребтер чогу чажыт эвес болгай. “Улусчу картофель”-дин бо күскү дүжүдүн санап-түңнөп тура, ону чидириг чок шыгжап кадагалаарынче база кичээңгейни келир үеде угландыраар артык эвес.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ТЫВАНЫҢ ДАГ ТЕХНИКУМУНГА БАШКЫЛАРНЫ БЕЛЕТКЭЭР

Сентябрь 28-те Тываның Чазаанга даг техникумун Кызылга тудар айтырыгны чугаалашкан хурал болуп эрткен. Тываның Чазаа биле “Голевтин ДРК” КХН аразында Кызылга даг техникумун тудар дугайында дугуржулга чардынганын сагындыраал. 2022 чылда эгелээр объект тудуун күрүнө-хуу эштежил-гези-биле кылыр.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Александр Брокерттиң удуртулгазы-биле эрткен даг техникумун тудар төлевилел боттанышкынының дугайында хуралга, Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының, ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле агентилелдин, Тываның күрүнө университетиниң, “Енисей Сибири” корпорацияның, регионда даг-тывыш бүдүрүлгелериниң төлээлери, ол ышкаш чалаткан аалчылар — Сибирь федералдыг университеттиң ректору Максим Румянцев база өөредилге талазы-биле проректору Денис Гуц киришкен.

Республикада үлөтпүр хөгжүлдээниң бир угланышкынынга — казымал байлактар тывыжын шиңгээдири хамааржыр. Ынчангаш бөгүн республикада улуг даг-тывыш компанияларынга ажилдаар тус черниң кадрларын белеткээр — Тываның Чазаанга чугула айтырыг. Тываның школа доозукчуларынга амгы үениң үлөтпүр адырынга ажилдаар арганы бээр-биле, бедик технологиялыг бүдүрүлгелерге херек эртем-билиглерге өөредири дугуржулгада көрдүнгөн.

Тыва-биле кады дугуржулгалыг Сибирь федералдыг университет даг техникумунга алызында херек башкы кадрларны белеткеп база өөредилге программаны ажилдап кылыр. Техникум доозукчулары СФУ-га өөредилгезин уламчылап база болур. Өөредилге чериниң төлээлери Тываның күрүнө университетиниң “Даг херээ” кафедрасынга чедип, келир үениң дагжыларының бо хүнде өөренип турар программалары база билиглери-биле танышкан.

Голевтин даг-руда компаниязы республикада канчаар-даа аажок улуг хемчээлдиг «Ак-Сугнуң чес-порфир чыдынында чес, молибден база өске-даа бүдүмелдерни шинчилеп база казып-тывары» төлевилелди боттандырып турар. Чылда 24 млн тонна руда база ортумаа-биле 500 тонна чес-молибден холуксаазын казып-тывар күчүлүг Ак-Суг даг-руда бүдүрүлгезин компания Тожу кожуунга тудар. Ону 2024 чылда ажылдалга кирир. Бүдүрүлгеге ажилдаар ажилдакчыларны чыырда, бирги элчегде Тываның чурттакчыларындан специалистерни алыр.

Бистиң корр.

Эрткен субботада Бай-Тайга ко-
жуунун Кара-Хөл сумузунга көскү
күрүнө ажилдакчызы болгаш чогаал-
чы база журналист, республиканың
ниитилел-политиктиг "Шын" солунун
кол редактору, Күжүгет Серзеевич
Шойгунун бижээни "Кара дастың
чүү" деп номунга тураскаалдың ажи-
дышкыны болган.

Күжүгет Серзеевич Шойгу Тыва Арат
Республиканың чажыды. Ол 1921 чылдың
сентябрь 24-те Кара-Хөл сумузунун
Шаараш деп черге анык араттар Се-
рээ биле Мүргүүлчүнүн өг-бүлезинге
төрүттүнген. Күжүгет Шойгу бөдүүн
арат кадарчыдан эгелээш, Тываның
автономнуг областың СЭКП обкомунун
секретары, Тыва АССР-ниң Министрлер
Чөөлелиниң даргазының оралакчы-
зынга чедир ажилдаан. Күжүгет Серзе-
евич Шойгу "Кара дастың чүү" деп номну
келир салгалдарга тураскаадып, өскөн-
төрзөн черинге, чуртунга ынак болурун
чагып-сугаар, билиндирер сорулгалыг
бижээ.

Тыва Республиканың Чазак Дарга-
зының оралакчызы албан-дужаалды
түр үеде күүседип турар Саида Сенгии
байырлыг хемчегни ажыдып сөс алган:

— Шынап-ла, Күжүгет Серзеевич Шой-
гунун бижип турар шүлүктери, бодунун
үзел-бодалдарындан-даа алгаш көөрге,
ооң төрзөн чуртунга, Бай-Тайгазынга,
Кара-Хөлүнге ынаа, Тыва чуртун алгап-
йөрзөп, ол дээш сагыжы аарып чорууру
көстүп келир болгай. Ынчангаш бөгүн
"Кара дастың чүү" деп тураскаал дээр-
гле чүгле кара-хөлчүлерге звес, а бүгү
тыва чонга ховар белек.

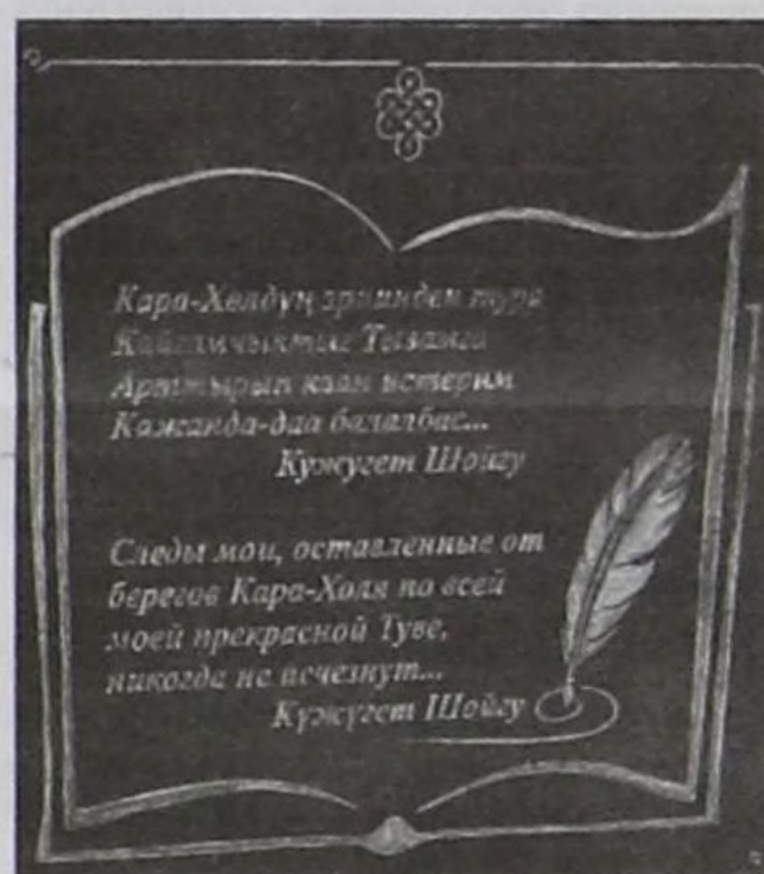
Амгы үеде Россияның камгалал са-
йыды Сергей Шойгунун ачазы Күжүгет Се-
рзеевич Шойгунун уругларының бирээзи
Светлана Санаа ачазының тураскаалын
ажыдып турар үеде өөрүшкү, муңгарал
сиңген сактышкыннардан карааның
чажын тудуп шыдаваанын байырлыг
хемчегге сөс ап тура чугаалады.

Кончуг ханы уткалыг болгаш бедик
дээрже ужуп үнүп бар чыдар дас деп
шүүргедекчи кушту чурукчу болгаш
скульптор эжишклер Экер-оол Салчак
биле Шолбан Тараачы ишти талазын-
дан демир-биле быжыглааш, бүгү бодун
бетондан кудуп тургаш кылган. А даш-
тыкы хевирин скульптура уран чүүлүнде
өттүндүр кылыры деп билишкын езу-
гаар арыг хүлерден кылган тураскаалга
демейлештир будупкан.

Экер-оол Салчак "Кара дастың чүү"
деп тураскаалдың авторларының би-
рээзи: «Скульптор эжим Шолбан Тараа-
чының бажыңының хериминиң иштинге
кылып турдус. Үр-даа болбаан, 20
хонук дургузунда кылдым. Иштинден

КАРА-ХӨЛДЕ КАРА ДАСТЫҢ ЧҮҮ

бо «Кара дастың чүү» деп тураскаалды
быжыглаашкын демир (каркас) тудуп
турар. Ооң кырындан бетон-биле кудуп-
кан бис. Мооң мурнунда кады кылган
ажылдарывыска Өвүр кожуунун төвү
Хандагайты суурда Тываның сурагыг
хөөмейжилериниң бирээзи Геннадий
Туматка тураскаалды дээш өске-даа
ажылдарны кылдым.

Күжүгет Шойгунун төрүттүнгенден
бээр 100 чыл оюн таварыштыр мындыг
хевирлиг тураскаалды ажыдар дуга-
йында саналды Бай-Тайга кожуунун
чагырга даргазы Чимисмаа Кашпык-оол

идип үндүргөн. Ынчангаш кожуунун
Төлээлекчилер хуралының даргазы Бор-
бак-оол Салчак-биле кады үнүп келгеш,
чыылган чонга болгаш Күжүгет Шойгунун
чоок кижилеринге, төрелдеринге база
салгалдарынга кады байыр чедирген.

Бай-Тайга кожуунун чагырга даргазы
Чимисмаа Кашпык-оол:

— Бо хире чараш черге, Күжүгет Серзе-
евичиниң ада-өгбезиниң чурттап чораан
черинге, кайыын бээр алзы аалчылар
кээп, сонуургаар база даштыкы чурттар-
дан база Россияның регионнарындан
келген аалчыларын хаара тудары-биле,
бо тураскаалды кылган бис.

Бай-Тайга кожуунун Төлээлекчилер
хуралының даргазы Борбак-оол Салчак:

— 100 чыл бурунгаар шак бо черге, бо
хавак баарында өдекке, бистиң өгбевис
төрүттүнгеш, Кара-Хөлдүн арыг-агаарын
бир дугаар тынгат, бо агып чыдар Алаш
хемниң аржаан суун бир дугаар ишкеш,
бо хуннерге чедир чер-делегейде ат-
сурагыг кижилериниң аразынче кирген.
Ооң оглу Россияның Маадыры, Камгалал
сайыды Сергей Күжүгетовичиниң ат-
алдарын делегейде билбес кижилер ховар-
ла боор. А бо турар "Кара дастың чүү"
деп тураскаалды тургузар дугайында эң
баштайгы саналды Бай-Тайга кожуунун
чагырга даргазы Чимисмаа Кашпык-оол
идип үндүргөн кижилер чүве. Ооң соонда
шупту бай-тайгажылар демнежип алгаш,
ажылдап кирипкен бис.

РФ-тиң Өөредилге яамызының хүндү-

лүг ажилдакчызы Андриян Иргит ар-
хив материалдарында даянып тур-
гаш, «Кара-Хөл сумузунун Күжүгеттер
төрөл аймааның үнгөн дөзү» деп шин-
чилел ажилын көскү күрүнө ажилдак-
чызы болгаш чогаалчы база журналист
Күжүгет Шойгунун 100 харлаанынга ту-
раскаадып бижээ. Ооң көскү чижээнге,
Күжүгет Шойгунун ада-иези, Серээ база
Мүргүүлчү Күжүгеттерниң дугайында
шинчилел ажилдары болур.

Күжүгет Шойгунун төрөли Андриян
Иргит:

— Мен каш чыл бурунгаар Күжүгет
Серзеевич Шойгунун 100 харлаанынга
уткуштур «Кара-Хөл сумузунда Күжү-
геттер салгалының билдингир сурагыг
кижилериниң үнгөн дөзү» деп номну
архив материалдарында даянып тургаш,
чыып бижир ажилды эгелеп алгаш, амгы
үеде 300 кезек кылдыр парлап үндүрдүм.
Тываның Баштыңының айтышкыны-
биле чоок үеде бо номну ам-даа парлап,
чонга тарадыр сорулга салдым.

Байырлыг хемчеглерни бай-тайга-
жылар Барыын-Хемчик, Бай-Тайга ко-
жууннарның чылгычыларының чоруктуг
болгаш чүгүрүк малдарының чарыжы-
биле уламчылаан болгаш Кара-Хөл
сумузунун ортумаа школазынга анык
армейжилерниң байырлыг шугум чыскаа-
лы-биле дооскан.

Мерген ОНДАР.

Буян МОНГУШТУҢ тырттырган
чуруктары.

ХӨРҮК ТУТКАН ДАРГАН КАЙДАЛ?

• Интервью

Тываның Чурукчулар эвилели бо хүннерде дарганнарның белен звес ажылын көргүскен солун төлевилелди ажилдап дооскан. Ооң дугайында болгаш Эвилелдин өске-даа ажил чорудуунга хамаарышкан айтырыгларга ТЧЭ-ниң даргазы Чурук Шойнуң харыыларын “Шын” солуннуң номчукчуларына бараалгаттывыс.

– Эвилелиңерде бо хүнде чеже кижиле бактаап турарыл?

– Бистиң ЧЭ-нде колдуунда профессионал деңнели бедик деп санадыр, тускай эртем-билии ортумак болгаш дээди чаданы эрткен, дуржулгалыг специалистер кирип турар. Оларның саны амдыызында 55 кижиле. Бо чылын аңаа немей беш кижини хүлээп алыры манаттынып турар.

– Совет үеде-ле тургустунган Эвилелде чаа-ла 55 кижиле бары арай өкпеленчиг ышкаш-тыр. Чүге ыңдыг эвээш болуп турар? Чылдың-на Кызылдың уран чүүл колледжин хей чурукчулар доозуп турар болгай. Аразында ховар талантылыг аныяктар черле бар боор аа?

– Ийе. Тываның Чурукчулар эвилелин ыраккы 1965 чылда, бедик мергежилдиг чурукчулар тыттып келгенде, билдингир чурукчу Сергей Кончукович Ланзы тургускан. Оон эгелээш, ЧЭ бодунуң ажылын салбаан. Нарын-берге үелер база тургулаан, ынчалза-даа профессионал уран чүүлдүң деңнелин салбас дээш, кызып ажилдап турар бис. Уран чүүл колледжиниң чурук салбырының доозукчуларының саны өске салбырларга көөрдө хей. Бир чылда-ла 20-40 чеде бээр. Ындыг-даа болза, элдеп чүве, олар ооң соонда көзүлбейн баар-дыр. Дыңнаарга, кожуннарда-даа бодунуң чедип алган мергежилниң аайы-биле ажилдап чоруур улус ховар болур. Черле ынчаш, чурук талазы-биле алыр чүве болза, бедик эртемниг чурукчулар ховартаан.

– Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле кандыг ажилдарны чорудуп турар силер?

– Амгы үеде Тывада профессионал уран чүүлдүң бүгү талазындан көөр чүве болза, деңнели бадып турар деп, бодум хуумда ынчаар эскерип турар мен. Чүге дээрге бүгү ажил-амыдыралче интернет холгаарлап кирген соонда, улустуң сонургалдары көңгүс өске болу берген. Профессионал уран чүүлдү доктаамал сайзырадыр, ону хүнден хүнге чаартыр ажилдарже кичээнге көңгүс кошкан. Кол чүве – кадрлар айтырыының чидиглени бергени. Бистиң мергежилвице профессионал деңнел чедип алырда, дыка узун орукту эртер. Ону алып эрткен, шак ыңдыг бедик деңнелде келген кадрларны үнелээр, камнаар, бүгү талагы деткири кончуг чугула апарган үе бо. Ынчанмас болза, өзүп олар аныяк салгалга үлегерчижек болуп шыдавас бис.

Аныяктар аразында ховар салым-чаяанның улус бар болбайн аан. Оларны деткири-биле янзы-бүрү мөөрейлерге, делгелгелерге кириштирип турар бис. Делгелгелерге киржилге – улуг ажил болур. Бир звес аныяк чурукчулар хей делгелгелерге кирип-ле турар болза, Эвилелче киреринге чийк болур. Амгы үеде хамык планны хамчыктыг аарыг будап тур. Ооң хайы-биле чамдык делгелгелерни организаастаары болдунмады. Шупту чүве онлайн. Ол байдал уран чүүлге кончуг таярышпас арга чорду.

– Эвилелче кирер чуруму кандыгыл?

– Эвилелче кирер дээн кордакчылар эгезинде чураан, кылган, чазаан ажилдарының делгелгезин кылып, мөөрейлерге киржир. Тывага 10-дан 15 чедир, өске регионнарда 4-тен 6 чедир делгелгеге киришкен турары

албан. Ол ышкаш 5 чылда чаңгыс эртер Бүгү-россия чергелиг делгелгеге албан киришкен турар. Оон соонда шилилге эрткен, профессионалдыг эвилелче кирип болур. А бир делгелгеге киржирде, белеткел ажылынга үе хей чарыттынар, 5 чыл безин чеде бээр. Ынчангаш эвилелче кирери ыңдыг нарын оруктуг, эвилелчилерниң санының эвээш болуп турар чылдагааны мында. Бистиң Эвилелче чурукчулар, чазаныкчылар, скульпторлар, дарганнар дээш шупту кирип турар. Бир адыр-ла аңгы-аңгы хевирлиг.

– Чурукчулар эвилели биле “Алдын скиф” дээр фондуну деңге удуртуп турар болгай силер. Ооң ажыгы чүдөл?

– Ук фонд бистиң чурукчуларывыска делгелгелер кылырынга улуг деткимчени көргүзүп, янзы-бүрү грантыларга киржиринге дузалажып турар. Бо фонд таварыштыр элээн грантыларны боттандырган бис. Оларның бирээзи “Ус куш. Хөрүк” деп дарганнарның ажылын чырыдар төлевилелдин боттанылгасы бо хүннерде шуудап, дооступ тур. Ол төлевилелди боттандырырынга Тываның Сайгарлыкчыларны деткиир фондузундан грантыны алган бис. Төлевилелдин уткасы дээрге “Дарган кижиле деп кымыл?” деп айтырыгга харыы болур. Тываның дарганнарының ажил-агыын чырыдар, өгбелерниң дарганнаашкын ажылын канчаар чорудуп турганы, эрткен үе болгаш бо үени деңнеп тургаш, дарганнарның дуржулгасындан аныяктарга өөредиглиг чүүлдерни көргүзөр, чоннуң сонургалын оттурар сорулгалыг төлевилел чүве.

– Ол солун төлевилелди кажан эгелзэн силер?

– Бо төлевилел сентябрь эгезинде эгелзэн. Октябрь 10-да доостур. Төлевилелдин боттанылгасы дээрге онлайн-делгелге болур. Оон аңгыда, дарганнар дугайында кино кылдыр тырттырган видео материалды социал четкилерге чырыдар бис.

– Ол видеоматериалдың хемчээли кандыгыл? Ында чеже дарганнар кирген?

– Тывада херек кырында дарганнарның саны хей болуп турар: 3 дарганны Кызылдан тыпкаш, тырттырган, Улуг-Хемден – 2, Сүт-Хөлден – 3. Ниитизи-биле 8 кижиниң дугайында видеоматериалдың хемчээли 1 шак ажыг болду. Ол дээрге көңгүс эвээш кезии. Чүге чүглө 8 дарган тырттырган дээрге, видеоматериал азы кинонуң хемчээли узай бергенинден кызыгаарлаан.

– Өске дарганнар бисти чүге тырттырбаан

дей бербес бе?

– Ынча дээр, ийе. Төлевилелди боттандырырынга үе кызыы болган. Дарганнар чайгы үеде кончуг чай чок, сизген-ширбиш дээш өске чугула ажилдарже чардыгар, таптыг тырттырар үе база болдунмаан. Чүглө бо күскү кыска үени ажыглап, каш кижини чырыдып четтиккени-вис ол.

Дараазында бо эгелеп каан төлевилелди уламчылаары-биле деткичилер тыттып кээр болза, тырттырар материал-даа, дарганнар-даа дыка хей. Ону Тыва культура төвү-даа чүге уламчылап болбас деп. Кожууннар аайы-биле аңгы чырыдар болза, улам эки болур.

– Кандыг-даа төлевилелдин чедишкени, ону боттандырар командадан дыка хамааржыр болгай.

– Шак-ла ыңдыг. Бо төлевилелдин удуртукчузу Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Орлан Сат, сценарийни Айлана Балган база ийи оператор ажилдаан. Ажилдың түнелин чон көргөш, үнелелин бээр. Шынап-ла, дарганнар дугайында көңгүс чырыт-тынмайн турган. Ам бо төлевилелдин ачызында оода дарганнарның эвээш кезиин-даа чырыдыптар аргалыг болдувус.

– Ам планыңарда оон өске кандыг солун ажилдар кирип турар?

– ТЧЭ-ли бир чылда-ла бир кожунну чырыдар деп планныг улус бис. Бо чылын Чөөн-Хемчиктен эгелээр дээш, ол кожуннуң бүгү чурукчуларын, бот-тывынгыр ус-шеверлерин чырыдар, делгелгезин Эвилелдин улуг залына организаастаар дээш, шыдавадывыс. Онлайн-даа хевирге болдунмады. Чурукчуларны чалап, делгелгени организаастап тургаш, олар боттарының ажилдарының дугайында чонга тайылбырлап турган болза дээн күзелювис боттандырган. Шак мындыг чон-биле дорт харылзаа чурукчуларның профессионал деңнелин бедидер ийик. Ол ажил келир чылче чыла берген. Оон аңгыда, планда Чагытайга пленэр организаастаар деп бодап турар бис. Ол дээрге бойдусче үнүшкүнүг, ол-ла черинге бойдус-пейзаж чуруур. Аңаа киржири-биле аталдары билдингир чурукчуларны чалаар бис. Бо элээн улуг хемчээлдиг хей чурукчулар киржир хемчег-дир. Деңнели бедик болур ужурлуг.

База бир ажылыгыс – ТАР-ның 100 чылынга тураскааткан чурукчуларның альбомун белеткеп турар бис. Ол база бир улуг хемчээлдиг төлевилел. Ооң акшалан-дырышыкынын Тываның Культура яамызы харыылап турар. Кылып турар альбомувасту Эвилелдин тургустунган чылындан дораан эгелевейн, төөгүже хая көрнүп, хей материалдарны ынаар кириген. 1965 чылда ЧЭ тургустунган-даа болза, өгбелеривис шаанда бижик-билиг чок-даа турган болза, чуруур чүүлге сундулуг, ховар салым-чаяанның улус хей турган. Төөгүден алгаш, көөр чүве болза, скиф үезинде безин кайы хире нарын ажилдарны кылып турганы бадыткап турар. Ол ышкаш хая-дашта сиилбип чураан аң-мең, бижиктер, чуруктар, көжээлерде оюп-кылган ажилдарны көргөш, дыка-ла ховар салым-чаяанның өгбелеривис чораан-дыр деп, кижиле чоргаарланыр.

Ниитизи-биле кылыр ажилдар ам-даа хей. Оларны чоорту чырыдып, чонга таныштырар бис.

Амдыызында, октябрь 10-да социал четкилерге хөрүк туткан дарганнарывыстың дугайында видеоматериалды сонургап көөрүнче чонну кыйгырып, чедер-четпестерни тып, үнелелин, арга-сүмезин бере бээр боор дээрзинге идегеп турар бис.

К. МОНГУШ чугаалашкан.

Чуруктарда “Хөрүк” деп документалдыг фильмче кирген дарганнар.

МЕРГЕН УГААННЫГ УЛУС ХҮНҮ

Каттышкан Нациялар Организациязының Чиңгине Ассамблеязының шиитпири ёзугаар 1991 чылдан эгелеп октябрь 1 – Улуг назылыг улустун хуну кылдыр чарлаттынган соонда, чылдың-на ону демдегелеп эгелээн. Тываның Журналистер эвилелиниң аныяк кежигүннери ол хунге уткуштур “Хоочунче долгга” деп Эвилелдин чылдың чорудуп турар акциязынга киржип, барык 30 хире хоочуннар-биле долггажып, оларның бо хунде амы-хууда амыдыралында кандыг бергедээшкннер барын айтырып, кол-ла чүве, хамчыктыг аарыг үезинде кадыкшылының байдалын сонуургап, чугаалашкан.

Акцияның канчаар эрткениниң дугайында чугаалаар мурнунда “Улуг назылыг улус хуну” деп ол хуннун адының дугайында чамдык бодалдарны номчукчулар-биле үлөжикседим. Ийе. Ол хуннун кол утказы – улуг улуска хундукелди илередип, оларның ниитилелге кылган ажил-херээн бедии-биле үнелээр дээни дыка шын. Мында кандыг-даа маргыш чок. Чугула хун. Ындыг-даа болза, ол хуннун адынга таарзынмайн турар хоочуннар эвээш эвес дээрзин чугаалаар апаар. Оларга бодум хуумда база катчыр мен. Шынап-ла, ааска эптешпес, арай-ла эпчок дыңналыр. Бир эвес “хоочуннар хуну” азы “мерген угаанныг улус хуну” дээн турган болза, ынчан ёзулуг “Байырлалыңар-биле!” деп, дидими-биле өөрүп, чугаалаар ийик. Чамдык чурттарда бо хунге хамаарыштыр “улуг назылыг улус хуну” деп дорт чугаалавайн турар. Чижээ, Японияда ол хунну “Мөңгүн назылыг улус хуну” деп шагда-ла ынчаар ажыглай берген. Кандыг-даа кижиге, ылаңгыя херээжен улус хар-назынын дорту-биле кажан-даа чугаалавас. Элдээрти безин оларның хар-назынының улгатканын сагындырарга, чамдык улус шын сеткили-биле хомудай-даа бээр болгай. Шак ындыг байдал бо удаада акция үезинде база болган.

Бир аныяк корреспондент хоочуннун сеткилин өөртүр дээш, чугаалаар сөстөрүн баш бурунгаар белеткеп алгаш, хөйге билдингир бир журналистче долггаан. Харызынга шириин үн: “Ол хун меңээ хамаарышпас. Мен ам-даа кырываан мен. Бо талазы-биле мени моон сонгаар дүвүретпечер” – дээн. А акция ёзугаар даңзыга 60 хар ашкан хоочуннарны кириген турган. Мындыг таварылгалар база болгулаар-дыр. Бир талазында, шын-даа ыйнаан, чеже-даа хары улгатса, бодунун иш-

Кара-Күске Чооду, Сумьяа Ондар.

тики делегейи ам-даа аныяксыг улус база чоруур. Олар улуг назылыг улус санынче кириксесек болур. А үстүнде таварылгада хоочунга чугаалаксаан эки сөстери чугаалаттынмайн артып калганынга аныяк журналист харын хомудай арткан.

Ниитизи-биле акция үезинде хоочуннарның хөй кезии аныяк журналистерге өөрүп, оларның чылыг-чымчак сөстери, кичээнгейи дээш четтиргенин илередип турганнар. Чижээ, медээ агентилели “ТМГ”-ниң корреспондентизи Инга Ондар ол хун хөйге билдингир журналист Августа Перелеева-биле телефон дамчыштыр таныжып алган. Хоочуннун кижизиг, аныяктарга кезээде дуза кадыксаар күзелдин дыка онзазынган. Ол ышкаш чугаа кадында Августа Николаевна Россияның Журналистер эвилелинден 30 муң рубль дузаламчыны алганынга өөрүп, четтиргенин илереткен. Аныяк корреспондент биле хоочун аразында харылзааны уламчылаарын дугуржуп алганнар. Ол ышкаш “Тыва 24” телеканалдың аныяк корреспондентизи Инна Клоян “Тувинская правда” солуннун хоочуну Иван Расеник-биле чугаалашкан. “Телефон дамчыштыр дыка үр чугаалаштывыс. Эгезинде, бодум дугайында колдуунда сонуургаар боорга, эпчоксунуп, шала девидексеп турдум. Оон чоорту хоочун-биле чугаа дыка солун болду. Харылзаавыс үспес деп дугур-

жуп алдывыс” – деп, аныяк корреспондент хоочун-биле таныжып алганынга өөрээнин чажырбайн чугаалап турду. Ол-ла телеканалдың аныяк корреспондентизи Айда-на Ховалыг хоочуннарже долггап тургаш, “Улуг назылыг улус хуну” дээринден диттикпейн, “Мерген угаанныг улус хуну” кылдыр эде чугаалап телефоннажырга, хоочуннар дыка таарзынар болганын коллегаларынга дамчыткан. ТЖЭ-ниң аныяк кежигүнү, блогер Сумьяа Ондар хөйге билдингир чогаалчы, журналист Кара-Күске Чооду-биле долгашкан. Ол аңаа хоочуннун номнарын сонуургаар, бичиизинден тура номчуп өскенинден эгелээш, кады тырттырган чоруун ам-даа камныг кадагалап чоруурун база хөөрөп берген. “Тыва 24” телеканалдың оператору Чай-Хаан Донгак хоочун оператор Михаил Норбу-биле

Инна Клоян.

Чай-Хаан Донгак.

сеткил-хандыр хөөрөшкен. Тенчүзүнде, аныяк операторну хоочун бажынычче чалаан. Ийи операторнун харылзааы ол хунден эгелээш, чүгле быжыгар дээрзи билдингир. “Хоочунче долгга” деп Тываның Журналистер эвилелиниң организастап эрттиргени акция аныяк эвилелчилер Идигел Намдан, Айырана Куулар, Сайгын Бюрбю болгаш Наталья Маспик-оол идепкейлиг киришкенер.

Ниитизи-биле хоочуннарже кичээнгей салыр сорулгалыг акция аныяктарга-даа, хоочуннарда-даа эки сеткил долган, удур-дедир шын билишкенин эрткен. Кол чүве – хоочуннарның кадыкшылы быжыг, хамчыктыг аарыгдан аарывайн турары аныяктарны өөрткен.

К. МОНГУШ,

ТЖЭ-ниң баштаар чериниң даргазы.

86-гы театр сезону ажыттынар

Виктор Көк-оол аттыг Национал театр 86-гы сезонун октябрь 6-да ажыдар. Тыва театр чаңгыс чер-чурттугларынга болгаш республиканың аалчыларынга белек кылдыр ажыдышкынның дорт дамчыдыл-газын көргүзөр деп шиитпирлээн-нер. Чонну театрже хаара тударынга кайгамчык болуушкун болуп турар. Ажыдышкынның дорт дамчыдыл-газын бо айтыгдан көрүп болур: <https://www.youtube.com/c/Национальный-театрРеспублики>.

Эпидемиологтук байдалдың нары-дааны-биле Росхереглелхайгаарал залга көрүкчүлөрниң 50 хуу долдур олурарын чөпшээревейн барган. Ынчанга октябрь 15-тен тура болур шиилерже саттыг билеттерниң өртээн садып алыкчыларга дедир эгиткен. Амгы үеде залдың чүгле 25 хуузу чөпшээрел каан. Көрүкчүлөрге баш удур бо бүгүн дыңнадып долгаан. Театрның байдалын бодап билгеш, катап база билеттерни садып алырын дилеп турар.

Ынчап кээрде октябрь айда кандыг шиилерни көрүп болур бис дээрге, Виктор Көк-оолдун «Хайыраан бот», Кежик Коңзайның «Тараа», Саяна Өндүрнүн «Хуннун дамды чинчилери», Владимир Зуевтиң «Хары черде өпей ыры», Алексей Ооржактың «Кайда сен, ачай?», Борис Манджиевтиң «Чавагазын салбактаңар!» база Леонид Каң-оолдун «Диңмейниң ужураалдары», Айгиза Баймухаметованың «Чүгленген күзел» деп шиилериниң баштайгы көргүзүлгери болур.

Уран чүүл удуртукчулары Виктор Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизиниң актёрларын бүрүнү-биле чаартыр деп дыңнаткан турган.

Кол рольдарның бирээзи Седипти Чөөн Сибирьниң күрүнениң культура болгаш уран чүүл академиязының доозукчузу Айдыс Даржай ойнаар. 15 чыл иштинде

Седипти ойнап келген Олег Сат шииден кайнаар-даа ыраваан. Ол Караның ачазы Сарыг-Ашакты ойнаар.

Кенден-Хуурактың ролю Уран-оол Стал-оолда келген. Караның авазын Тыва Республиканың улустун артизи Саяна Сат, а Уран биле Салбакай угбашкыларны Айдызана Иргит, Сайлык Сүктөрмаа олар күүседирлер. Оон мурнунда угбашкыларны Аржаана Стал-оол биле Айзана Чылбак-оол ойнап турган дээрзин кым-даа утпаан боор. Хам-оолдун ролюнда Леонид Каң-оолду Орлан Оюн солуп турар. Дүлей-оолду бо удаада театрның аныяк артизи, щепкинчи Өнер Кызыл-оол ойнаар. Караның даайы Балдаңны РФ-тиң алдарлыг артизи, Тыва Республиканың улустун артизи, Саха-Якутия Республиканың алдарлыг артизи Эдуард Ондар ойнап күүседир. Өскениң ролюнда Ачыты Салчак, Бышкак-Карада Шораан Кужаан келген. Олар база аныяк

щепкинчилер дээрзин билер бис.

Ол ышкаш эрги ойнап турган актёрлар онза чугула хуннерде демей-ле ойнаар апаар. Бо медээни шииң рольдарын оон мурнунда ойнап турган актёрлар аңгы-аңгы хүлээп алган. Оларның бирээзи Караның ролюн ойнап турган театр артизи Надежда Ооржак 86-гы театр сезонунун ажыттынарының мурнунда Караның ролю-биле байырлажып турарын чугаалаан.

Хөй-ле шиилерде бодунун омур-хевирин көргүзүп турар Тыва театрның билдингир артизи Караның ролюн 15 чыл дургузунда ойнап турар. Бир дугаар 2006 чылда Седиптиң ролюнда Олег Сат-биле кады ойнаан. Надежда Ооржак бо рольду эрте чажындан тура билер. Надяның авазы бодунун үезинде база Тываның кол сценазынга Караның омур-хевирин күүседип турган. Надежда Ооржак Тываның улустун артизи,

театрның хоочуну Дадар Норбу-ооловна Барымааның уруу.

Сезон ажыдышкынының мурнунда Надежда Ооржак бодунун кады ажылдап чоруур эш-өөрүнге болгаш Караның омур-хевиринге өөрүп четтиргенин илереткен: «Бүдүн 15 чыл иштинде Караның бо кайгамчыктыг, чараш база чөрүлдээлиг омур-хевирин ойнап келген аас-кежиктиг-дир мен. Бо чаданы төлөптүг эрткен мен деп санаар-дыр мен. Сценага Караның омур-хевирин ойнаан санымда, бир дугаар болгаш сөөлгү катап күүседип турар ышкаш сагындырар. Актриса бүрүзүнге бо школаны эртерин күзээр-дир мен. Бистиң төөгүвүсте бо шииң тургузукчуларынга өөрүп четтирер-дир мен».

Көргүзүп бүрүзүн, ылаңгыя театрның 85 харлаан юбилейинде, улуг сеткил ханышкын-биле ойнап турган дээрзин Надежда чугаалаан. Караның ролю-биле байырлажыры ындыг-ла белең эвес дээрзин ол минтип турар.

«Мында мээң ажыл-албаным доозулган, ынчалза-даа бо дээрге бир-ле улуг чүүлдүн бир кезии-дир. Республика иштинге көргүзүлгери болгаш гастрольдарны сактып келгеш, Тываның профессионал уран чүүлүнге бодумнун үлүг-хуумну киригенимге чоргаарланыр-дыр мен. Мээң коллегаларым база күжүн үндүрүп ажылдаан дээрзин билер мен. Чаа сезонда шиини ойнаар чаа актерларга чедишкннерни күзээр-дир мен» – деп, ол түңнээн.

86-гы театр сезонунда Надежда Ооржакты «Кайда сен, ачай?», «Индияның иези», «Тараа», «Дуруялар», «Даң хаяа-зы мында ыржым», «Көк дээрниң оглу» база оон-даа өске шиилерге көрүп болур.

Коронавирустун хайындан шаптараа-зыннар тургустунуп турза-даа, Национал театрывыс мөгөйкчилеринге бараан болуп ажылдаар дээш, болдунар-ла аргаларны ажыглап турары өөрүнчүг. Театрны сагыш-сеткилдин эми-дому дээр болза, чазыг болбас.

Чыжыргана СААЯ.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Шажын сүзүүвүс

АВЫРАЛДЫГ ЫДЫКТАР

Совет партия үезинде ажилдап чорааш, атеист турганым аргажок. Сөөлгү үеде тыва чаңчылдарга, чүдүлгеге сонургалдыг апарган болгаш, ыңай-бээр чорааш, ыдыктыг черлерни билип ап, доктаарым албан. Чай келирге-ле, уругларым-биле аржааннап, агаарлап, Бай-Тайганың Шивилигге чедир куду кожууннарже чедер бис. Бурган-сагызыннарга чалбарып, лама-башкыларга кирип алырга, сагыш-сеткилге чиик, чорук-херек аайлажып, бүдери магалыг.

4-5 чыл бурунгаар Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суур кыдында ады безин тускай «Үш ыдык» деп буддийжи ансамбль (Серенот башкы-биле чагырга чери тудуп тургускан) аай-дедир аргышкан чоннуң езулуг тейлээр өртээли болу берген. Ында бирик-тайылбырларны номчуп-таныжып, улуг девискээрге амырап, чыда тейлээр, экизин чүү дээр.

Оон бадып олурарга, Белдир-Кежиинде эртемден К.А. Бичелдейин тыва дыл, тыва үжүк, Сүбедей маадырга тураскааткан комплекси база дыка солун. Ыргак-сээк, ызырар ымыраазы-ла кончуг. Үр турар арга чок.

Эрткен чылын бо коргунчуг пандемия тыпты берген соонда, Арыг-Үзүү чоогунда база-ла улуг орук кыдында Эмчи бурганы «Менланы» кылдырып тургусканы – аай-дедир шуушкан чонга кончуг ажыктыг белек. Чугааланып, тейлээр тариналарын безин айтып каан. Ында кадап тургускан чурук-хөрүк, бижимелдерде аңаа Эр-Хавак Кыргыстарының улуг хүрээзи көшкүн тыва чонунга бараан болуп, эртем-билигилге лама-башкылар ажылдап, чурттап чораанын төөгүлээни солун. Ооң тургузукчузу Станислав Күжүгетович өгбелериниң амгы үедеги салгалдарын чыып, таныштырып, эртемниг ламаларның намдарын шинчилеп, салым-хуузу сураглап, тып турарын, ажыдышкыны болуп турда таваржып дыңнааш, дыка сонургаан мен.

Бо чылын тейлеп чедеримге, чула кыпсыр тускай оран-саваны белеткээш, колдулар, саржагларны-даа салып каан, дыка-ла буянныг-дыр. Дооразында өөдөжөк кижилерниң үүлгединден кижичи хөңгү карарар. Чүдүкчүлериң өргүл сугар демир хааржаан оора кагып үрээш, куруг хавын октапкан чыдыр. Ындыглар кажан-даа өөделевес, боттарың-ла бузут кылып ап чоруурлар.

Бо чайын эртип чыда, тейлеп алып дээш кээривиске, ыдыктыг девискээрге

улуг-ла ажил-чымыш хайныгып тур. Аныяк лама оол – Сайдаш башкы кылын судурун номналдавышаан, езулал кылып олур. 5-6 хире тудугжулар «Менла» бурганның олудун долгандыр 4 бедик, чоон хоорзаларны кадап, быжыглапкан, бурганның кырын дуглаар тулган чараш, нарын серини каастап, будуп турлар.

Бурунгу ужурда болза, ажил-үүле кырынга келген чорумал кижичи албан аңаа киржип, кылчып бээр турган. Ону бодап, хол дээп болур чүү барыл дээш чараш крышаже чоокшулап, ужу-кыдыын тутчуп, шопту-масказын өрү көдүрүп-даа бердивис.

Төөгүлүг 100 чыл бүдүүзүндө бурган-сагызыннарга хат-чаастан, изиг-халыындан камгаланыр чаглакты шеверлеп кылган тудугжуларны сонургааш, ук ажилды организаптап кылдырып турар лама-башкы Сайдаштан айтырарымга, мынчаар харыялады:

– Сөөлгү чылдарда Тывада хүрээлер, субурганнар тудуу дыка неперезэн. Ол-ла бүгү ажилдарга киржип, үлүг-хуузу, ачы-дузанын көргүзүргө, бачыды арлып, буяны көвүдээр болур. Амгы үелерде

шажын ажилдыг кижилер янзы-бүрү бурганнар, тураскаалдар кылырын база практикалап эгелзэн болгаш, ус-шевер тудугжулар ыңдыг ажилдарга мергежи, канчаар кылыр чажыттарын биле бергеннер. Бо тудугжулар Дамбабайбулинг, Дашичойхорлинг дуган-хүрээлерге эвээш эвес ажилдарны ак-сеткилдиг, билдигилг күүседип келгенин мактавас аргажок – дээш, оларны таныштырды.

ИЙМЕНИ ШЕВЕР ООЛДАРЫ

Бо бригада кежигүннери алыс дөзү Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме суурдан келген шеверлер болур. 40-50 хар аразында улус. Эң аныяа 22 харлыг. Бригадир Шолбан Монгуш тудугда стажы 15 чыл. Ылаптап, сантиметрлеп хемчээр, архитектуразын канон езу-гаар өөренип көөр шыңгы специалист. Машина-техника талазы-биле харылаар оралакчызы Каң-оол Монгуш 13 чыл стажыг. Бригада иштинде бот-боттарын билчир, эдержир аайы-биле шевер кежигүннер: Седен-Дамбаа Ху-

раган-оолович, Радик Кызыл-оолович (Кызыл-Мажалыктан), Ай-Белек Монгуш (Кызылдан). Олар колдуу чолаачы, шеверлекчи-чазаныкчы, каастакчы мергежилдиг болдулар. 90 чылдар соонда ашка-шалыңныг ажил дилеп, ажы-төлүн өстүрүп, өөредип алып дээш, Кызылче көжүп келген оолдар чүве-дир. Ол хүн тудугнуң хол-биле кылыры доостур, эртенінде кран-биле көдүртүрү арткан диштилер. Үүле бүдүп, чорук чогузун! – деп байырлаштывыс.

Зоя ДОРЖУ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл – Бай-Тайга.

УТТУНДУРГАН МААДЫРГА ТУРАСКААЛ

Тывага хамааты дайынының маадыры, ТАР-ны камгалап алганның бирээзи Оюн Дартаакы – тыва Иван Сусанинге тураскаалды Кочетов суурнуң Сражение кудумчузунда чурттап турар дуңмам Николай Константинович Оюн-биле кады кылып доозуптувус. Ам чүгүл кыдында кижичи кылаштаар орукка дөрбелчин ыяштар чадары арткан. Тураскаалды туткан кол сорулгазы болза, улуг-бичезинде, чараш хевиринде эвес, тыва чонга Оюн Дартаакының маадырлыг чоруун база Сражение кудумчузунга Тывага болгаш Мурнуу Сибирге хамааты дайынының төгөнгөн чонга карак-биле көргүзүп таныштырары. Дыка хөй тыва чон О. Дартаакы өгбевисти шуут уткан, билбес-даа. Кол уткалыг улуг төөгү. Бир эвес Оюн Дартаакы маадырлыг чорукту кылбаан болза, 4 муң ажыг ак орустарның шерии Тываны эжелеп ап болур турган. Тывавыстың салым-хуузу та кандыг апар турган.

2014 чылда суурнуң чонунуң хуралына О. Дартаакы өгбевистиң тураскаалын С.К. Кочетовтуң тураскаалы-биле кады кылырын бадыладып алган турган. Кызыл хоорайныг Улусу чогаадылга бажыңыга болган ачы-дуза марафонунга кирген акша-хөреңги-биле тудар

турган. Акшалар чедишпези-биле чүгүл С.К. Кочетовтуң тураскаалын кылганы-выс ол.

Ам тураскаалды кылып тургузарыңга Таңды кожуунуң чагыргазының даргазы Алик Монгуш, Кочетов сумузуң удуртукчузу Валерий Самбуу оларның улуг деткимчези-биле кылып доостувус. Оларга өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Ол ышкаш тураскаалды тургузарыңга канчаар-даа аажок улуг ачы-дузанын кириген Сражение кудумчузунга чурттап турган, «Молотов», «Октябрьның 30 чылы», «Сталин», «Коммунизмниң херели» аттыг колхоз-совхозтарны тургусканнар: Суван-оол Майынды оглу Оюн, Чизенмей Пичи-оол оглу Оюн, Тыртык-оол Калбак оглу Оюн, Кескил-оол Чассыгбай оглу Оюн, Самбыл Калбак уруу Севек, Кончуй-оол Чамыяң оглу Оюн, Тевер-оол Сарыг-оолович Кол, Семен Бедик оглу Маадыр-оол, Сувак Тыва оглу Оюн, а оон ыңай кызыл партизаннарның уйнуктары: Дартаакы Оюн, Мөген Оюн, Байыр-оол Оюн, Тамчай Чырандай оглу Оюн, хуу сайгарлыкчы Вячеслав Докаевич Соян, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары Станислав Александрович Оюн, Елена

Чыртак-ооловна Ховалыг база Олег Седип-оолович Куулар, Алена Сергеевна Базыр-оол, Леонид Кашпук-Караевич Оюн болгаш Чеди-Хөл кожуунуң чурттакчылары, кожуунуң даргазы Андрей Алексеевич Оюнга өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Сергей ОЮН.

БАЙ-ДАГ ШКОЛАЗЫНЫҢ ХООЧУН БАШКЫЛАРЫ

Эрзин кожуунуң Бай-Даг ортумак школазынга хөй чылдарда чоннуң ажы-төлүн өөредип-кижизидеринге улуг үлүг-хуузу кирип, ажилдап чорааш, пенсияже үнген башкылар көвей. Олар буянныг ажил-херезн чылдан чылче күүседип, мергежилге бердинип, амыр-дыжын бодавайн, чымыштыг ижинге карак кызыл, аныяк салгалдар дээш бүгү күжүн дамчыдып берип чорааннар.

Удавас Бай-Даг ортумак школазы тургустунганындан бээр 80 чыл оюн демдег-леп эрттирер деп белеткенип турар. Бүгү чуртталгазының хөй кезин чалыс салгал, чону, чурту дээш, эртем-билиин, арга-мергежилин келир үең салгалы болур өөреникчилеринге хүн бүрүдө харам чокка дамчыдып берип чораанын билчир бис. Орус дыл, чогаал башкылары Чечек Бараатовна Даржаа, Ульяна Семеновна Лойгу. Зоя Санааевна, Лориса Седен-ооловна бо ийи башкы аравыста чогу хомуданчыг.

Улуг орус чогаалчыларның үлегерлиг чогаалдарын уругларга чеже катап шээжиледип, сиңирип, доңнап кагбаан дээр-ил. База ол ышкаш тыва дыл, төрзэн чогаал башкылары Галина Шараповна, Лориса Владимировна төрзэн дылын, тыва чогаалдың сүзүүнүн ам-даа өөредип чоруурлар.

Эртемнерниң хааны математика дээрзин Тою Иргитовна Туванчап часпаан. Ол өөреникчилеринге негелделиг, шийтпирлиг ажилдап чораан. Ооң ийи өөреникчизи Санамаа Чигжит, Елена Чүлдүмовна башкызын дөзөп, сан башкылары болуп, төрзэн школазында ажилдап турарлар. Ындыг чижектер эвээш эвес. Кандыг-даа эртемнерге башкыларының үре-түннелдиг кызып ажилдаанының ачызында өөреникчилери оларның үлегер-чижээне өөренип алгаш, бо хүннерде төрзэн Бай-Даг школазында башкылап чорууру эки чижек: Алёна Биликти, Айгуль Сайын база Борбаана Свердлововна олар үстүндө адаанывыс орус дыл башкыларынга өөрүп четтирип чоруурлар.

Хоочун эге класс башкылары Галина Алексеевна, Евгения Чопуй, Надежда Мунзук чеже-чеже үжүк билбес чаштарны өөредип кааныл. Оларның аразында өске өртемчейже чорааннар база бар. Севил Доржуевна Болааның соон салгаан олла школада химия башкызы өөреникчизи кончуг толуг, туруштуг Улаана Доржуевна Седи база школазын директорлап хөй чыл ажилдааны мактанчыг.

Хоочун башкыларны четче адаары берге боор, черле кымнарны чок дээр: ажил-агыжы Светлана Михайловна Сараагай интернат эргелекчилеп, малчыннарның ажы-төлүн уштап-баштап хөй чылдарда ажилдаан. Борбай Өлзей уругларны амыдыралга, уран шевер ажилдарга база аш-чем технологиязынга өөредип, хөй чылдарда кызымак ажилдап чораан.

Башкыларның чымыштыг, үре-түннелдиг, буянныг ажил-ижиниң түннелинде кандыг мергежилдиг аныяктар үнмеди дээр: эмчилер, башкылар, алдар-аттыг малчыннар, чолаачылар, тудугжулар, албан-хаакчылар, шериг албанныглар дээш баар. Оларны санаары берге. Шулту-ла башкыларның кызымак үре-түннелдиг, буянныг ажил-ижи деп түңнел каалы. Адын адавааным өске өртемчейде эш-өөрүвүстү дөмей-ле сактып чоруур бис. Олар база-ла уруг-дарыгның өөредилгекижизидилгезинге улуг үлүүн кирип чорааннар болгай. Ынчангаш оларны база утпайн сактып, мөгелинер.

Ам бо хүнде хоочун башкылар бот-хуузуңда уруг-дарыгың аразында уйнуктарын азыражып, олар дээш кызып чурттап чоруурлар.

Школавыстың мугур 80 чыл оюн таварыштыр кижичи бүрүзүнүн өг-бүлезинге, уруг-дарыгыңа, ал-боттарыңа быжыг кадыкшылды, амыр-тайбыңны, аас-кежикти, ак орукту, бүгү-ле чүүлдерге экини күзээрин чөпшээрер көрүңер.

Б. ӨЛЗЕЙ,
хоочун башкы.

Күш-ажылдың
кижизи

Чаа-Хөл кожуунунун хундүлүг хоочуннарының бирээзи Дегут Моңгушев Демчик. Ооң дугайында төрөөн чуртунга сагыш-сеткилин ханызындан ынак, ону ажил-херээ-биле бадыткап, чогадыкчы хөөнү-биле алгап чоруур кижиде чугаалап болур.

Дегут Демчиктин "Чашкы хемим сагыжымда" деп шүлүүндөн

Чашкы үм ээиктирип,
Даштар ажыр саарыгланган
Чараш хемим сагыжымда
Тааланчыг ырлавышаан.

деп одуругларны номчааш, төрөөн хеми Чаа-Хөл дугайында ол хире чечен-мерген бижи кааны ол-дур деп бодаан мен. Хоорту билип алганым, Дегут Демчик Чаа-Хөл хемини унунга төрттүнмээн кижиде бооп-тур.

Паспортунда Чаа-Хөл суурга төрттүнгөн деп демдегелеп каан, шынында Ак-Туруг сумунун Күжүр-Арыг деп черге төрттүнгөн. А ол дээрже Кожай хемини унунда чер-ле болгай.

Чаш болгаш элээди назынында Тываны элээн кезээн оол бооп-тур. Ада-иезиниң амыдырал-чуртталгазының, ажил-ижиниң аайы-биле ындыг болган. Кара-Суг аржаанның баарында дөңгө үш өг турганын, Кызылганыг, Хадыңыг-Достак деп черлерге авазы, угбазы, дүмалары-биле чурттап чораанын сактыр. 1954 чылда ада-иези уруг-дарыы-биле Барыын-Хемчик районун Час-Адырда ажилчын суурже көже берген. Казымал байлак шинчилээн экспедицияга геологтар-биле ачазы ажилдап турган. Күзүн школага 2-ги класска өөренип дээрже, чаа суурда 2-ги класска өөренип оолдар, уруглар чок болган. Үшкү класска өөрөдир дээш шылгаарга, "аяк" деп сөстү «айяк» кылдыр бижээш, шылгалданы эртпейн барган, ынчангаш башкылар-биле ачазы сүмөлөшкөш, 1-ги класска катап өөрөдир каан.

Час-Адыр дээрже тайга-сындан дамырланып баткаш, Барлык хемче кири аккан терең суглуг шапкын хем. Ооң унунга Час-Адыр сууржугаш турган. Ону долгандыр кадыр-берт тайга-сынныг, агаар-бойдузу онзагай чараш, кат-чимистиг, артыш-шаанактыг даглар бүргээн. Суур чоогунда көшкөлөргө бектик даглардан эштери оолдар-биле Дегут орай күскээр

черлик-кулчалаар чораан. Ол черлик-кулча тарымал кулчадан элээн бичежик бол, амданы хөлчөк ажыг, кыжын даштыгаа доммас шынарлыг. Суурнуң соңгу талазында тайгалардан эштери-биле артыштаар, мурнуу талазында арга-эзимнерден каттап, тооруктаар. Час-Адыр хемден кадыргылар шелип, балыктаар.

Час-Адыр школазынга үшкү класс-ты дооскаш, Чаа-Хөлдүн Кара-Сугда угбазының аалынга келгеш, сизген белеткээн колхозчулар аразына ажилдап, чайладыр аът бажы мунуп, Сарыг-Хөлчүк (амгы Адар-Төш) арттан Ак-Туругка чедир сизген хөлээннерин сөөртүп чайлаан.

1959 чылда Час-Адыр эге школазын элээди Дегут доозуптарга, ада-иези Чаа-Хөлгө көжүп келген. Улуг суурну, уйгу чок күчүлүг Улуг-Хемни ынчан бир дугаар ол көргөн. 5 класска Дегут өөренип кирген, хөлүг-омак өөреникчи чылдары улаштыр шуужупкан. Спортчу маргылдааларга, оюн-тоглаага, концерттерге кирип, далайжылар самы "Яблочкуну" даярадыр Дегут теп турган. Чаа-Хөл школазының өөреникчилериниң

уран чүүл коллективи ынчангы Улуг-Хем районунун школачыларының часкы дыштанылга үезинде көрүлдөзүнгө бирги черни элээзүнгө башкылар, өөреникчилер хөлчөк өөрээн. Ол чедиш-кинде, өөрүшкүдө Дегут Демчиктин үлүү база бар. Школачы чылдары шак ынчаар эстеп-хадып эрте берген.

1966 чылда Чаа-Хөл ортумак школазының 11-ги класын Дегут Демчик дооскан. Ол-ла чылын Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунун механиктер салбырынче шылгалдаларны чедиш-кинниг дужаагаш, келир үеде ажилының эртем-билиг далайынче шымын берген. Техникумну дооскаш, 1969 чылда «Найрал» совхозтуң Шаңчы салбырынга механиктер ажилдай берген. Эртем-билигге, ажилга кызымак аныяк оолду совхозтуң удуртулгазы деткип, бүдүрүлгениң харысалгалыг участоктарын дагып турган: көдээ ажил-агый машина-техниказының инженери, машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи, кол инженер.

Дегут Моңгушевчинин амыдырал-чуртталгазы, эртем-билиги, кызымак ажил-ижи, сагыш-сеткили өскөн чери Чаа-Хөл-биле тудуш. "Сайзана дег Чаа-Хөл суур" деп шүлүүндө:

Шөлдеринде элбек дүжүт
чалгып чыдар,
Сөгү, хеме хөлгө болган "далай" хемниг,
Чеди чүзүн көвөй малы
чаптып ояттаан,
Чедиш-кинде, сайзыралда
Чаа-Хөл суур

деп одуруглар аңаа херечи.

1993 чылда республиканың күрүнө архивиниң Чаа-Хөл кожуунга чаа тургустунган архив килдизиниң эргелекчизинге томуйлаткан. Совет Эвилели буступ дүшкени-биле холбаштыр албан-организацияларның, бүдүрүлгелерниң документилен чорудуу сандараан үеде килдизиниң ажилын шуудадыры белен эвес херек болган. Ол ажилды база Дегут Демчик аайлап-баштап шыдаан. Архив килдизинге ажилдап тургаш, Чаа-Хөлдүн төөгүзүнүн, кижилериниң дугайында бадыткалдыг солун материалдарны ол бижээш, солун-сеткүүлдерге парлаткан.

Дегут Моңгушевчир чөлгө чогадыкчы сеткил-хөөннүг кылдыр чаяттыган.

Сески класска өөренип тургаш-ла, шүлүк бижири шенеп эгелээн. Амыдырал-чуртталганы көрүп, ооң аңгы-аңгы талаларын, кижилериниң мезү-шынарының хей янызынын эскерип чораан, тыва үлегер домакта дег, "Көдүрбээн хөнээ чок, көрбээн чүвези чок" хоочуннун шүлүктери, чечен чугаалары уян хөөннүг, ханы уткалыг апарган.

Өпей ырын чүрээм өттүр
Ырлап оргаш, өстүрүп каан.
Өргүн чолум чүглекчизи –
Ыдык сүлдөм – авайымны.
("Ыдык өдээм – ие-черим")

Авторнун чогадыкчы ажылы колдуунда бичии уруглар чогаалчызы кылдыр хевирлеттинген.

Борбак улуг айдың айже
Вова үр-ле кайгап-кайгап,
– Боова-боорзак хөйүн чиирге,
Бо ай ышкаш шартак апар,
Чемненирин моон соңгаар
Шеглээр-дир – дээш, иштин суйбаан.
("Шартак ай")

Бичии уругларга шүлүктериниң чыындылары "Дергиге чаа четкекел мен" (2011), "Судактарның шулураажы" (2015), "Көшкөлөр кыйгызы" (2019) деп аттар-биле парлаттыган.

Дегут Моңгуш барымдаалыг чогаал жанрынга база ажилдап чоруур. "Төрөөн черим кижилери" деп барымдаалыг номну 2007 чылда чырыкче үндүргөн. Барымдаалыг жанрга ажилдаарына ооң солуннар-биле чогадыкчы харылзаазы, архивке ажылы салдарлыг болган.

Дегут Демчик ажил-ишке хандыкшылдыг, ам-даа хөйүн бүдүрер сорукут кижиде. Чуртталгавыс карак чивеш

кыска-дыр,
Шупту чүүлге четтигер чай бербеди.
("Сеткил-хөөннүн дизиглери")

Дегут Моңгушевчинин изин истээр ажы-төлү-даа бар. Өнүн ишти Көпөөк Моңгушевна-биле ийи оолду, үш кысты төлөптүг кижилер кылдыр кижизидип өстүрүп кааннар. Улуг аймак апарган хей ажы-төлүнүн ада-иезиниң кайызының-даа шаңнал-макталдары, орден-медалдары-даа эңдерик. Оларның аразында эң үнелиг шаңнал – "Ынакшыл болгаш шыныч чорук" дээш ("За любовь и верность") медаль.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Спорт

ХОСТУГ ХҮРЕШКЕ ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАДЫ

Токио-2020 Олимпиаданың соонда, ам бо хүннерде Норвегияның найысылалы Осло хоорайда хостуг хүрешке делегей чемпионаты дооступ турар.

Токио-2020 Олимпиаданың 57 кг чедир деңзиге чемпиону Заур Угуев бо чемпионатка киришпес диген соонда, бо чылын Россия чемпионатына мөңгүн медальды чаалап алган турган, чурттуң чыынды командазының кежигүнү, харын мырыңай 2 дугаар номери деп санадып турган бистиң аныяк мөгөвис Начын Монгушка делегей чемпионатына киржир арга-шинең турган.

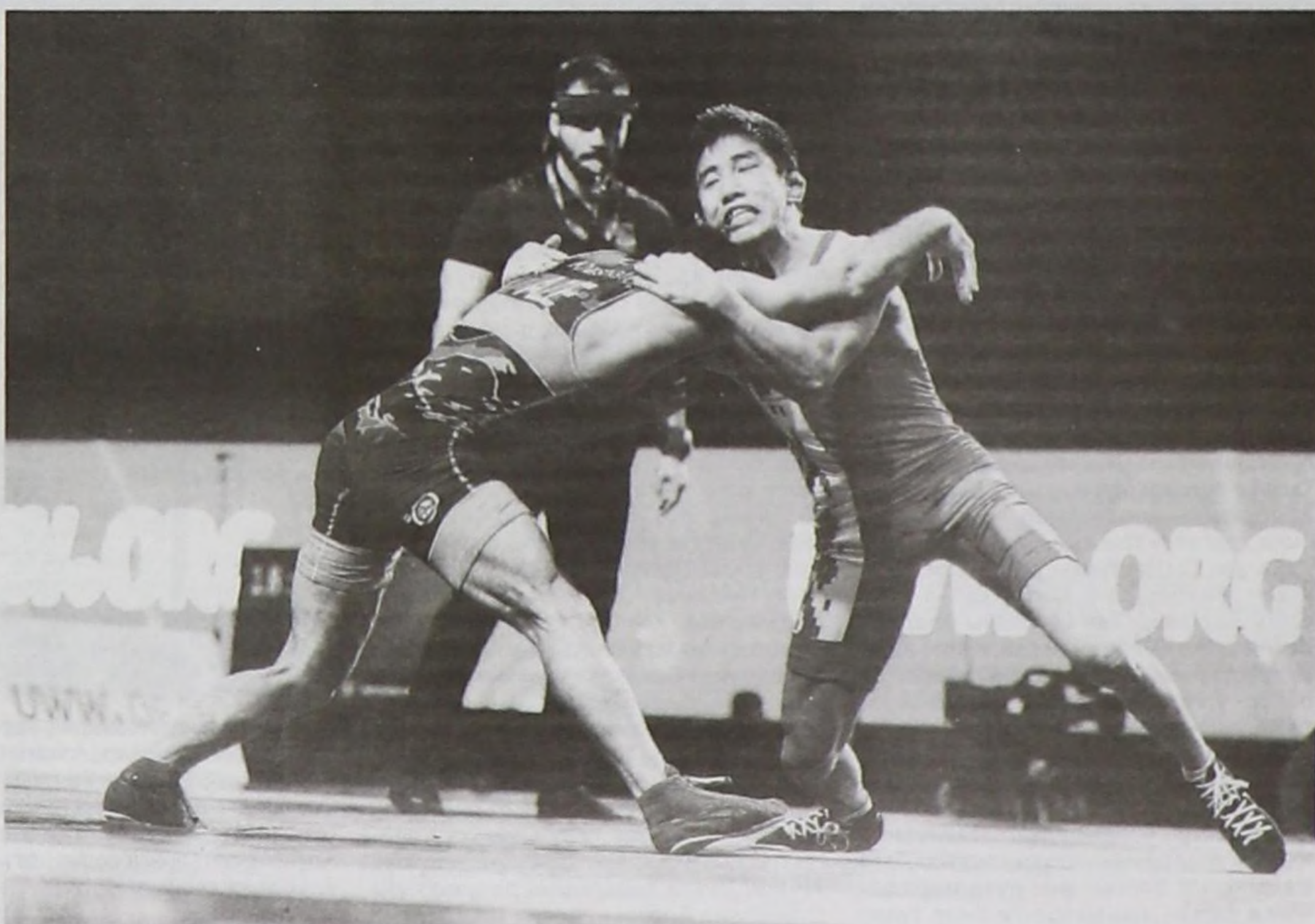
Ынчалза-даа Начын Сочи хоорайга болган шилилге хүрешке удурланыкчыларына ойнадыпкан турган. Ынчангаш Ослога Россияның адын камгалап Абубакар Муталиев хүрешкеш, шаңналдыг чер четпейн барган. Ол хүлер медаль дээш хүрешке Германияның төлээзи Хорст Лерге 4-6 санга ойнадыпкан.

База бир хүлер медальды бистиң мөгөлөригиске бо-ла октадыр, Белоруссия дээш хүрежи турар якут Арыян Тютрин Турциядан Сүлейман Атлини 3-1 санга ойнап алгаш, чаалап алган.

Токиога Заур Угуевке ойнадыпкан турган Томас Гилман (АКШ) финалда Ирандан Алиреза Сарлакты 5-3 санга ойнап алгаш, 2021 чылдың делегей чемпиону атты чаалап алган.

Токио-2020 Олимпиадага хүлер медальды чаалап алган Артаас Санаа бо эртип турар делегей чемпионатына олимпий чемпиону Заур Угуев ышкаш киришпээн.

Мерген КЫРГЫС.

Аяк шайны аартап ора...

Чер олуттуг сарыг Ыт айы бо Инек чылында 4 кадыг чылдарның бирээзи, хенертен хора чедирер ай болуп турар. Ындыг-даа болза, эки талазы — чер олуттуг Ыт болуп турар. Чер биле Демир дээрке күжүн деңештирер олуттар-дыр, ындыг болганда, Ыт айындан багай чүве манавас болза эки, ол чүгле кижиниң бодундан хамааржыр: сүзүк-чүдүлгезинден, ёзу-сагылгаларындан кол хамааржыр. Кижини ону кончуг эки кылдыр тургузуп ап болур, Ыт кижиниң эң-не чоок шынчы өңнүү болгай. Ындыг-даа болза, ыттың 4 хора чедирер чылдары база бар болгай, «Серемчилелде хорамча чок» деп чүүлду база сагып чорааны дээр. Удур чылы — УЛУ, кармазын чиир чылы — ДАГАА, ядарадып-хоозурадыр чылы — ХОЙ, хенертен хора чедирер чылы — ИНЕК. Бо 4 чылдың кижилери бичии оваранып, серемчилелдиг, сүзүк-чүдүлгелиг, ёзул-сагызынын болуп болза кончуг-ла эки.

ОКТАБРЬ айда чүү ОНЗАГАЙ болуп турарыл дээрке, бүдүн чылдың багы, бүдүн чылдың экизи, бүдүн чылдың сылдыс-чурагайының күчү-күжү маңаа көстүп кээр. Чүге дизе 9 чүкте ужуп хонган сылдыстарывыс 2 каът болуп алгаш, боттарының күжүн улгаттырар. Бо 12 чылдың 8 чүгүнде хонган сылдыстарының, 12 чылга кандыг хора чедирери, 2 каът кылдыр кижиге дээр, салдарын чедирер. Ону эки билип, чаза камгаланыры кажан-даа артык эвес.

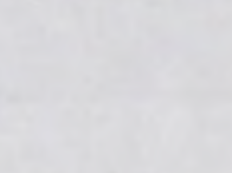
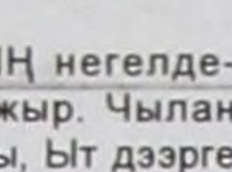
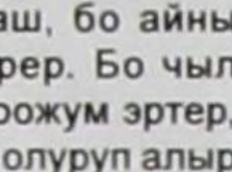
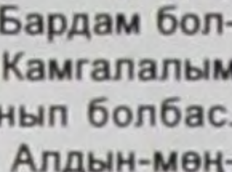
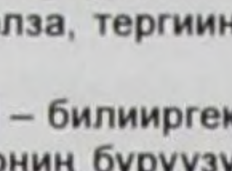
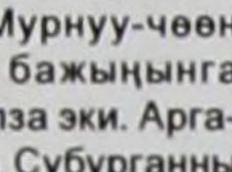
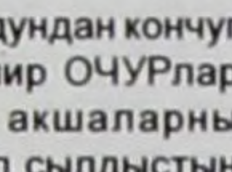
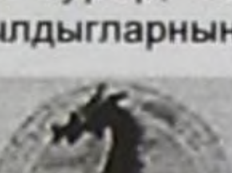
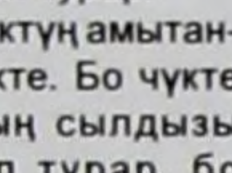
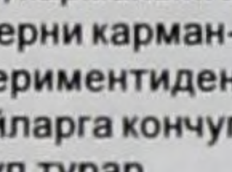
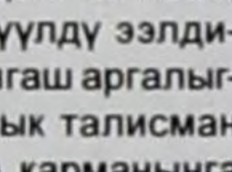
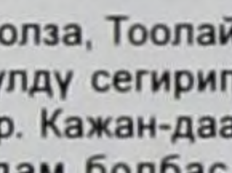
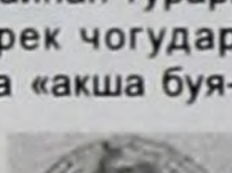
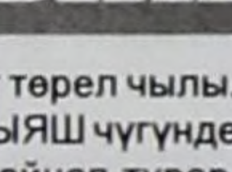
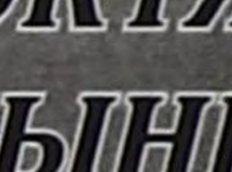
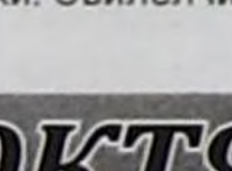
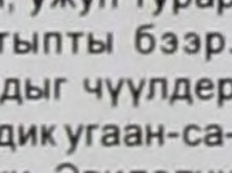
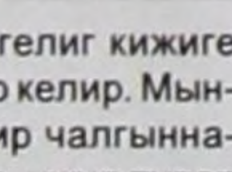
Ам чылдар аайы-биле көрүп көрээ-лиңер:

КУСКЕ, соңгу чүкте олурар. Бо чылын бо чүкте хоп-чип, аарыг-аржык сылдызы ужуп келген. Ол сылдыс бо айда 2 каът күчү-күштүг апарып турар. Ийи каът ЧЕР сылдызы. Күске чүгү суг олуттуг болгаш, черни чеже-даа ылчырадыр суггарар дээрке, чер күжү 2 каът болуп турар, ынчангаш ындыг-ла кончуг багай деп болбас. Дөмей-ле ылчырадыр суггарып, күжүн үндүрер, ынчангаш Күске чылдыгларга бичии суларгай болур. Аарыг-аржыктан, хоп-чиптен овараныр, хөлүн эрттир көскүлөөнөс. Бо сылдыс демирден коргар, демир «ОМ» деп демдек кедер болза, дыка эки. «ОМ» деп демдек аарыг-аржыкты, хоп-чипти шуут ырадып кааптар. Ол демдекти кедип алдым, камгалалым бар дээр, улуг тураланып база болбас. «Бардам чорук бажын эргир» дээр болгай, ынчангаш оожум-топтут олуруп эрттир алыр болза эки. Эмчи Бурганының тарназын номчуур.

ИНЕК биле ЫТ ийилзэн азырал амытаннар-дыр, ол хирезинде бот-боттарынга хенертен хора чедирер. Ындыг-даа болза, ИНЕК чүгүнде 9-9 деп кончуг сүлде бедииниң чурагай сылдызы ужуп хонган. Ол дээрке ОТ күжү улгадып, 3 катап улуг күчү-күжү-биле ХЕНЕРТЕН онзагай солун «сюрпризтер» көргүзүп болур. Ынчалза-даа овараныңар, шак бо соңгу-чөөн чүкте бүдүн чылдың Караты-Хаан сылдыс ужуп хонган болгаш, кара күштерин чашканнап олурар. Ындыг болганындан сайзырал сылдызы-биле күжү деңежи бээр болза, кайы-кайызынга-даа чок каап болур. Артык сеткил ара дүжөр, ынчангаш сүзүк-чүдүлгелиг Инек чылдыгларга дыка эки. Серемчилелде хорамча чок, чүге дизе Ыт чыл Инектиң хенертен хора чедирер чылы болур. Сүлде

чурагайының херелдери чырыдарга, кижиниң «чайнап» эгелээрке, улустуң адааргалы улгадыр. Инек чылдыглар оон камгаланырда, бел кежинге 4 чүктен камгалалдыг кызар-өөктерни куду көрүндүр хевиниң иштии талазынга кыстырар болза эки.

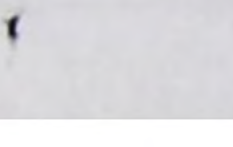
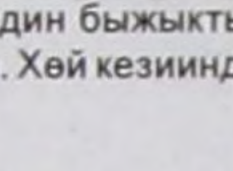
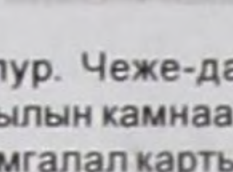
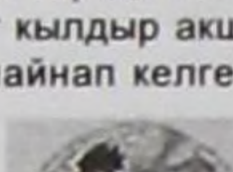
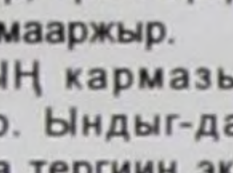
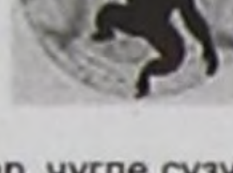
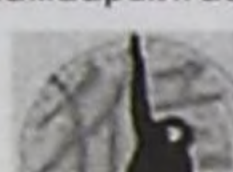
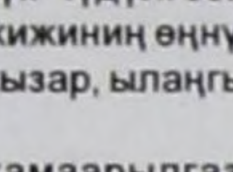
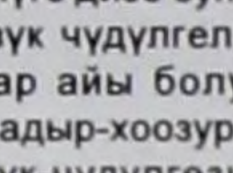
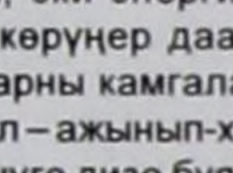
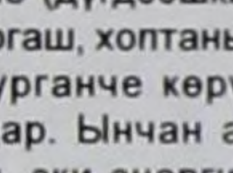
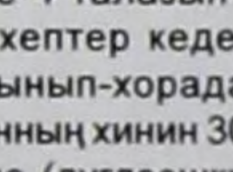
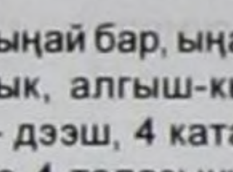
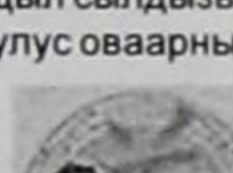
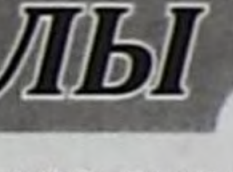
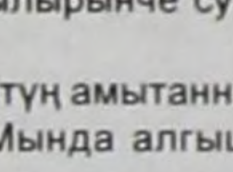
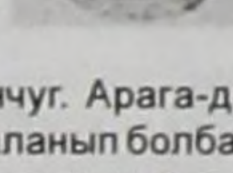
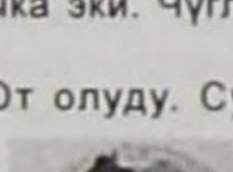
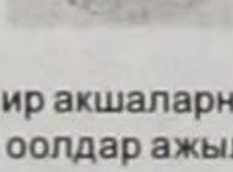
ПАР биле ИНЕК чаңгыс чүктүң амытаннары. Пар ыттың эвилелчи чылы болгаш дыка улуг өскерлишкиннер болуп берип болур. Эки-даа, багай-даа талазында өскерлишкиннер бар. Кижиниң кайы хире чылды сүзүктөп эрттир турарындан хамааржыр. Хенертен эки чүүлдер болуп болур. Бардамнаар болза, «согуг» алыр. Чүдүлгелиг кижиге өөрүшкү-манайлыг чүүлдер келир. Мындыг эки айында хөлүн эрттир чалгынылып, ала-чайгаар күш кирип, ужуп турар ышкаш ындыг аажы-чаң тыпты бээр. Ону оожургадып, камгалалдыг чүүлдер ажыглап, оварымчалыг, бедик угаан-сарыылдыг, сүзүктүг болуру эки. Эвилелчи айы оруктар ажыдар.

кижиниң өңнүү-дүр. Чылан чылдыг кижилерниң негелдезин Ыт ууп шыдавас. Ынчангаш Ыт Чыланни хүндүлээр болгаш, оруктар ажыдар. Чылан чылдыглар база ДЕМИР ОЧУР-дан эдилеп, «5» демир акшаларны карманнап, Чылан чылдыг оолдар ажыл-херзэн бүдүрер болза дыка эки. Чүгле бардамнап болбас.

АЪТ Мурнуу чүкте. От олуду. Суг сылдызы 2 каът күштүг апарган отту өжүрүп, суларадып турар. Ынчангаш Аът чылдыгларга бир талазында Ыт эвилелчизи болуп, аътка дыка эки ай болза-даа, суг шуптузун суггарып кааптары коргунчуг. Арага-дарыдан оваранып, улуг тураланып болбас, чечен-мерген ажылдар кылырынче сундулаарга эки.

ХОЙ, МЕЧИ чаңгыс чүктүң амытаннары. Мурну-Барыын чүк. Мында алгыш-

алдын болгаш демирден кылган каасталгалар кедер болза эки. Алдын «ОМ», азы алдын ОЧУР-дан суг эдилээр, кызымаа-биле акша-көпөөк тудуп алырынче кызар болза, хөлчөк-ла эки. А бо айда Дагаа чылдыгларның эң кол сагыыр чүүлү — 10 акша-даа кижиге чегдирип болбас, акшаңар кежи чайлай бээр. Акша сылдызы силерге 2 каът буян эккеп бергенде, 7 чедишкынче кызар болзуңарза эки. Чедимчелиг чедишкынче кызар болзуңарза, тергийн эки айыңар болур. Кижиниң бодундан хамааржыр, кадыын камнаар, хөлчөк улуг ажыл-херек кылыр болза, кадыкшылынга дээр. Иммуниет быжыг болур болза, тергийн ай болур. Хүрээге баргаш, чуладан кыпсыр, суб-боталарда черлик ыттары чегериңер, чүге дизе ыт силерниң кармаңар чивес кылдыр бодуңарже эй тудуңар.

ЫТ биле ХАВАН бо айда кандыгыл? Когарал, чидириг, каража сылдызы 2 каът кылдыр чайнап кээр. Сула чаңнап, турамыктаар болза, мага-бодун-даа чидирип ап болур айыылдыг. Ыт чылдыглар документ саавырын чидирип болур, машина-балгаттан оварымчалыг болур, демир сылдызы болгаш бистиг чүүлдерден камгаланыр, сүзүк-чүдүлгелиг, хүрээге чула кыпсып, оварымчалыг болур. Ыт Ытка база берге, бардамнап болбас, ээржи берип болур. Аргалыг-ла болза, оожум болуп, чогаадыкчы, чечен-мерген, тывыңгыр-сагыңгыр байдалы-биле ажыл-агыйны эгелеп, күүседир болза эки.

ХАВАН бо айда бардамнап болур дийин, «сюрпризтер» кээр болур. Чаңгыс чүктүң дириг амытаннары 5 беримчелиг күчү-күш ап болур, ындыг-даа болза, бодунуң кайы хире чүдүлгелиинден кончуг хамааржыр. Когарал сылдызы сугдан коргар, ынчангаш борбак көрүнчүктү көрнүр талазын даштынче көрүндүр карманнап алыр болза, кара күштер кээр, көрүнчүк чайырлап кааптар. Көк өңүг хептер кедер болза эки. Көрүнчүктерни чүгле мындыг айда карманнап болур. Оон башка, акша-көпөөктерни, эки буяныңарны база чайырлап кааптып болур. Ийи каът когарал сылдызы келген үеде көрүнчүк кончуг дузалаар. Ону карманнаары эң-не бедүүн аргазы. Херээжен улус бо айда бирюза, лазурит, аметист дээр ышкаш көк өңүг, ягаан-көк өңүг даш кедер болза тергийн эки.

Ниитизи-биле бо айда онзагайлап демделээр чүүлдер. Октябрь 25, 27-ниң хуннеринде баш таартырга, акшаланыр. Октябрь 4-те улуг арыглаашкын кылыр болза, тергийн эки. Ол дээрке от чегерер, бажың иштинин 4 азыыңа база ортузунга бир-бир 5 ак лааны кывыскаш, арыглап алыр. Мага-бодун дустуг ваннага чуп, дыштандылар. Бүгү хир-чамдан бүрүнү-биле адырлып, аштанып алыр хун ол. От чаячыны чегерер, каът бажыңда улус болза, 5 лааны саткаш, бажыңны арыглаар, төндүр кыпсыр, көзүлбес ыш кылдыр артыш-биле арыглаар.

ОВААРНЫР хуннер: октябрь 8, 19, 20-ниң хуннери. Ол хуннерни сактып алыр. Эң-не кол чүүл — 4 кадыг чылдың кижилери овараныр. Ол дээрке Инек, Улу, Хой, Дагаа. Тергийн эки хамаарылгалыг чылдар: Тоолай, Аът, Парга эки ай. Багай ай деп ай чок. Багай ай дээрке сүзүк-чүдүлгө чок, чүве херекке албас улуска болур. Ынчангаш кижини эки айларны боду чаяап, чедип алыр, чүге дизе бодунуң камгалалы-биле, сүзүк-чүдүлгези-биле, хун судалдарының күүселдези-биле холбап эрттирер болза, бо чуртталгада хун бүрүзү хуулгаазын болур дийин. Чүгле боттарыыстан хамааржыр. Ынчангаш кижини бүрүзүңе чедишкыннерни күзедим. Чорууңар чогуңгур, чолуңар ак болуңар!

Марта ИРГИТТИҢ лекциязын Ая УСПУН дыңнап бижээм.

Башкылар хүнү-биле!

БАШКЫЛАРГА

Андаштанып, эштип, ойнап,
Анай бажы дозуп чораан
Аваангыр төл башкызындан
«А» деп үжүк танып алган.

Улай-улай класстан классче
Ужуктап каан билиглерни
Угадыглыг сургап чорааш,
Уруглар өөрөткен башкыларны!

Оолдар, кыстарга онаалганы
Орайтаже ылап хынааш,
Компьютерге частырыг чок
Коштуруп каар башкыларны!

Бирги классчы курзуктарга
Билиглерни шиңгээттирип,
Школазын доостуруп каар,
Уран, мерген башкыларны!

Башкылардан хөйүнү билгеш,
Дээди эртем чедип алгаш,
Кожуунунуң хөгжүүрүңе
Хөйүнү кылып, күжүн киризин.

Башкылардан — эртем-билиг,
Башкылардан — кижизидилге,
Башкылардан — чырык күзөл,
Башкыларга алдар-мактал!

Раиса ХОВАЛЫГ.

1975 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Шеми ортумак школазын 22 оолдар, кыстар дооскан. Мен бо чаңгысклассчыларым-биле сески классты дооскаш, хоорайже чорупкан мен. Оларның сези алызында барып дээди эртемниг башкылар болган. Чамдыызы ам-даа башкылап ажилдап чоруур. Бир чаңгысклассчым 40 чыл (1979 чылдан 2019 чылга чедир) дургузунда уруглар садынга кижизидикчи башкылап ажилдаан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнерде, ук садтың эргелекчизи турган.

Бир эжим Валерий Хертек Сүт-Хөл кожуунуң төвү Суг-Аксы суурда уругларның спорт школазынга күш-культура башкылап чораан. Хүрежир мөге Андрей Хертектиң ачазы. Ооң спортка шыырак, хөй чедиишкиннерлиг өөреникчилери эндерик.

Сергей Монгуш деп чаңгысклассчы Тываның күрүнө институтун дооскаш, шагдаалап чораан. Ам бистиң аравыста чок. Надежда Донгак Кызыл кожуунуң Кур-Чер ортумак школазынга башкылап чораан. Галина Ондар (Куулар) база уруглар садынга дыка үр чылдарда эргелекчилеп, кижизидикчилеп кончуг эки ажилдап чораан. Светлана Куулар Элегес-Аксы ортумак школазынга ажилдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Екатерина Донгак Сүт-Хөл кожуунуң Ак-Даш ортумак школазында башкылап чоруур.

Чаңгысклассчылар ам-даа бот-боттарывыс дээнде аажок демниг бис. Бистен улуг класстың оолдар, уруглары демниивисти көргөш, магадаарлар. Ажыг-шүжүгү-даа, куда-дойда-даа бот-боттарывысты деткижип

БАШКЫ ЭШ-ӨӨРҮМГЕ ИЗИГ БАЙЫР

чоруур эжишкелер бис.

Бистиң чаңгысклассчыларның онзагайы чүп дээрге, чедиги класска өөренип тургаш, пионерниң бежен чыл болган юбилейинге киришкенивис.

Бисти башкывыс Шемиден Чадаана хоорайга эккелген. Танкистер комбинезону берген. Шупту ону кедип алгаш турдуvus. Чадаанага келгеш, хонгаш, эртенінде байырыг чыскаалга шериг формалар кедипкеш, чыскаалга кириштивис.

Ол үелерде Шеми суурдан Чадаана, Ак-Довурак хоорайларже экскурсиялар чүве. Көдээде чурттап турар уруглар, оолдарга Ак-Довурак, Чадаана болза-даа онза хоорайлар турган. Шеми совхозтуң автобузу-биле аянтээлеп, аай-дедир чер чорууру база бир улуг болушкун боор болгай. Ынчан башкывыс Светлана Шириндуу турган. 10-гу классты доостурган башкывыс Ульяна Васильевна Доржу. Ол ам-даа бистиң аравыста бар. Ынчангаш Шеми ортумак школазының 1975 чылдың доозукчуларының өмүнээзинден башкывыска байырывысты «Шын» солунну дамчыштыр чедирип тур бис.

Республиканың шупту булуңнарында ажы-төлдү эртем-билигге чедирип чоруур башкыларга болгаш бодумнуң башкы чаңгысклассчыларымга изиг байырымны чедирдим.

Николай БЯКОВ.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
— 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
Саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

Чарлал — Реклама

Подарите музыкальное
поздравление своим родным
и близким на телеканале «Тува 24»

КАЖДУЮ СУББОТУ
В 8:30
ТЕЛЕПРОГРАММА
«ОТ ВСЕЙ ДУШИ»

8-923-262-14-73

Хүндүлүг реклама берикчилери!

Ажыл-агыйыңарны бурунгаарладып шимчедир болгаш сайзыра-
дыры-биле, Тываның кожууннарында база Кызыл хоорайда тарап
турар, неделяда ийи катап үнер ниитилел-политиктиг «Шын»
солунга боттарыңарның болгаш ажыл-агыйыңарның дугайында
медээлерни салдыраарың сүмөлөп тур бис.

Бистиң өртөктөривис силерни өөртүр!

Силерни болгаш силерниң төлээлеринерни 9.00 шактан 18.00 шакка
чедир (суббота, улуг-хүнде дыштаныр) Кызыл хоорайның Красноар-
мейская кудумчузунда 100 дугаар бажында, 309 дугаарлыг кабинетте
манап тур бис.

Е-mail: tuvamedia@bk.ru, телефон 8(394) 22-2-18-10,
сот.телефон 8-923-267-07-49.

Бир чылдың дугуржулгасын чарып алган болзуңарза, силерге чии-
гелдени кылып бээр бис.

Бонус кылдыр силер болгаш ажыл-агыйыңар дугайында медээ-
лерни Интернет четкизинде сайттарга чырыдар.

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района Республи-
ки Тыва информирует о предоставлении в аренду
земельный участок Салчак Евгению Сергеевичу с
кадастровым номером 17:04:0000000:316 из категории
земель населенных пунктов, находящийся по адресу:
Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хем-
ский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Полевая д. 58, общей
площадью 1474 кв. м.

Заинтересованные в предоставлении земельного
участка граждане вправе подать заявление о наме-
рении участвовать в аукционе на право заключения
договора аренды в течение 30 календарных дней
с даты опубликования настоящего объявления по
адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с.
Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по
четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация
Каа-Хемского района.

Начальник отдела по имущественным и
земельным отношениям, контроля
Салчак Д.У.

В администрацию муниципального района Чаа-
Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявле-
ние от гр. РФ Ооржак Начын-Белек Алдандаевича
о предоставлении земельного участка в аренду на 20
лет из земель населенных пунктов — для индивиду-
ального жилищного строительства, расположенного
по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва,
муниципальный район Чаа-Хольский, сельское по-
селение Кызыл-Дагский, село Булун-Терек, улица
Ленина, дом 1 а, общей площадью 1200 кв. м. с ка-
дастровым № 17:14:0301012:228 (Постановление об
утверждении схемы расположения земельного участ-
ка на кадастровом плане территории от 23.06.2021г.
№ 367).

Лицам, заинтересованным в предоставлении
данных участков, в течение тридцати дней со дня
опубликования и размещения необходимо подать
письменное заявление, также для ознакомления со
схемой расположения земельного участка по адресу:
668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.
Чаа-Холь, ул. Ленина 8, отдел по земельным и имуще-
ственным отношениям администрации Чаа-Хольского
кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: по окончании
30 дней с даты опубликования данного извещения.

Администрация муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва.